

Ἵπῆροξε ἡ ἑορτὴ τῆς Concordia (5 Φεβ.),
ἡμέρα ἐκδόσεως τοῦ
«Διατάγματος τοῦ Μεδιολάνου»;

(Διπλωματικὲς πρακτικὲς μιᾶς πολιτικῆς – θρησκευτικῆς παράδοσης)*

ΣΤΑΥΡΟΥ ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ**

Στις ἀρχὲς τοῦ 313 ὁ Κωνσταντῖνος, ὡς γνωστόν, εἶχε νὰ κάνει δύο πράγματα μὲ τὸν συναυτοκράτορά του Λικίνιο στὸ Μεδιόλανο, ὅπου συναντήθηκαν ἐρχόμενοι ἀντίστοιχα ἀπὸ Ρώμη καὶ Carnuntum (ῥωμαϊκὸ «πεδίο στρατοῦ» στὴν Ἀνατολικὴ Αὔστρια): νὰ τοῦ δώσει σὲ γάμο ἢ ἀρραβῶνα τὴν ἀδελφή του Flavia Julia Constantia καὶ ταυτόχρονα νὰ κάνει μαζί του συμφωνία ἢ νὰ ὑπογράψει διάταγμα, ἴσως ἓνα γραπτὸ κείμενο, μὲ τὸ ὁποῖο, ἐνῶ τερματιζόταν ὁ τελευταῖος καὶ πιὸ μεγάλος διωγμὸς (303-313), ὀριζόταν ἡ ἀποκατάστασις τῆς ἐλευθερίας θρησκευτικῆς συνειδήσεως στὸ Ρωμαϊκὸ κράτος¹. Τὸ γεγονός σήμαινε στὴν πράξιν ἀναγνώριση τοῦ Χρι-

---

* Γιὰ μία πρώτη μορφή τοῦ παρόντος βλ. ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ ΣΤ., «Ρωμαϊκὲς γιορτὲς καὶ ἐγκαίρια Χριστιανικῶν ναῶν: Ρώμη - Ἱερουσαλήμ - Ἀντιόχεια - Κωνσταντινούπολη», *Κληρονομία* 34 (2002), 53-79, 55-57.

** Ὁ Σταῦρος Γουλούλης εἶναι φιλόλογος καὶ Δρ Βυζαντινῆς Τέχνης.

1. Βλ. MILLAR F., *The Emperor in the Roman World (31 BC – AD 337)*, Duckworth, London 1992, 320: «was in fact not an edict, but consisted of letters to provincial governors, which they ordered to be put up (proponi) exactly in the manner of an edict».

Ὁ Μ. ANASTOS, *The Edict of Milan (313). A Defense of its traditional Authorship and Designation*, *REB* 25 (1967), 13-41, 14, σημ. 2, ὅπου βιβλιογραφία, δέχεται ὅτι ὑπογράφηκε διάταγμα, τὸ ὁποῖο ὁ Κωνσταντῖνος διοχέτευσε στὴ Δύση: ἐπίσης KERESZTES P., *Constantine, a great Christian Monarch and Apostle*, Amsterdam 1981, 27 κ.έ., 45-48. Οἱ περισσότεροι ὅμως ἐρευνητὲς δὲν δέχονται ὅτι συνέβη κάτι τέτοιο, βλ. CHRISTENSEN T., *The so-called Edict of Milan*, *Classica et Mediaevalia* 35 (1984), 129-175. ALFÖLDI A., *The Conversion of Constantine and Pagan Rome*, At Clarendon Press, Oxford 1969, 37-38. Γενικὰ γιὰ τὸ θέμα βλ. PIGANOL A., *L'empereur Constantin*, Les éditions rieder, Paris 1932,

στιανισμού ως θρησκείας ἴσως μεταξὺ τῶν ἄλλων μὲ ὅσα δικαιοῦς ζητήματα αὐτὸ συνεπαγόταν. Τὸ κείμενο δημοσιεύτηκε μὲ εὐθύνη τοῦ Λικινίου λίγο ἀργότερα, στὶς 13 Ἰουνίου 313 στὴ Νικομήδεια² (γιὰ τὸν κῶρο εὐθύνης του στὴν Ἀνατολή, ὅπου μέχρι πρότινος, στὰ 311/312 ἐφαρμόζονταν συστηματικὰ ἢ ἐπιλεκτικὰ διωγμοί).

Ἡ ἀκριβὴς ἡμερομηνία τῆς συμφωνίας ἢ ἐκδόσεως τοῦ διατάγματος τοῦ Μεδιολάνου (ἦταν ρωμαϊκὴ πρωτεύουσα ἀπὸ τὸ 286 μ.Χ.), δὲν εἶναι γνωστή, ἀλλὰ ἔχει γίνει δεκτὸ σχεδὸν ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐρευνητὲς ὅτι συνέβη, ὅπως καὶ ὁ γάμος τοῦ Λικινίου, στὶς ἀρχὲς Φεβρουαρίου³. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ ἓνα χωρίο τοῦ κτηνιάτρου συγγραφέα Θεομνήστου (*Hippiatrica Berolinensia* 34.12), πὺ θέλει τὸν Λικίνιο νὰ μετακινεῖται ἀπὸ τὸ Carnuntum στὴν Ἰταλία στὶς ἀρχὲς Φεβρουαρίου⁴. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ Κωνσταντῖνος βρισκόταν στὴ Ρώμη τὸν Ἰανουάριο καὶ μάλιστα στὶς 18 τοῦ μήνα ὑπογράφοντας διάταγμα «ad populum». Ἀκολούθησε ἡ συνάντηση καὶ ὁ γάμος στὸ Μεδιόλανο καὶ στὶς 16 Φεβρουαρίου φέρεται νὰ ἐκδίδει ἔγγραφο στὸ Σίρμιο (*Codex Theodosianus* 7.22.1). Ὅμως ἡ ἔκδοση ἐγγράφων δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκη καὶ τεκμήριο τῆς παρουσίας τῶν ἐκδοτῶν σὲ

91 κ.ἔ. BAYNES N.H., *Constantine the Great and the Christian Church, Proceedings of the British Academy* 15 (1929), 340, n. 40. JONES A.H.M., *Constantine and the Conversion of Europe*, Toronto 1978, 76 κ.ἔ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΙΚ., *Βυζαντινὴ ἱστορία*, Α', 324-610, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1996, 132-133. HORST E., *Μέγας Κωνσταντῖνος. Βιογραφία*, Ὁκτανίδα, Ἀθήνα 2007, 258 κ.ἔ.

2. LACTANTIUS, *De mortibus persecutorum*, 48.1: «*ut daremus et Christianis et omnibus liberam potestatem ...*». Εὐσέβιος, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία VIII, 17 καὶ X, 5: «*δῶμεν καὶ τοῖς Χριστιανοῖς καὶ πᾶσι ἐλευθέραν αἴρεσιν ...*». Γιὰ τὴ σχέση τῶν δύο κειμένων καὶ τὴ συνάφειά τους μὲ τὸ ἀρχικὸ ἔδικτο βλ. KERESZTES P., *Constantine*, 45-57, ἢ μὲ τὴν ἐπιστολή, βλ. MILLAR F., *The Emperor in the Roman World*, 320, 582.

3. Βλ. τὴν βιβλιογραφία στὴ σημ. 1. BARNES T.D., *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Harvard Univ. Press, Cambridge Mas. - London 1992, 71, ὅπου ἀναφέρονται οἱ σχετικὲς πηγές. BARNES T.D., *Constantine and Eusebius*, Harvard University Press 1981, 62.

4. ODER E. - HOPPE C. (ed), *Corpus Hippiatricorum Graecorum*, 1, Stutgardiae, B.G. Teubner, 1971, 182-183: «*ἀθρόως οὖν ἠπειχθη διὰ γάμον, καὶ ἀπὸ τῆς Κάρνου κατ' ἀρχὰς τοῦ Φεβρουαρίου μὲνὸς ὤδενσε τεταμένως εἰς τὴν Ἰταλίαν, ὡς δύο καὶ τρεῖς μόνας μίαν ποιῆσαι*». MCCABE A., *A Byzantine Encyclopaedia of Horse Medicine. The Sources, Compilation, and Transmission of the Hippiatrica*, Oxford University Press 2010, 186. Βλ. καὶ BARNES T.D., *The New Empire*, 71, 81, σημ. 144. BARNES T.D., *Constantine and Eusebius*, 62, 318, ὅπου βιβλιογραφία.

συγκεκριμένο τόπο. Γι' αυτό μερικοί έρευνητές δέν θεωροϋν απαραίτητη τήν παρουσία του στη Ρώμη στις 18 Ίανουαρίου⁵. Άλλά τὸ ἴδιο μπορεῖ νά ἰσχύει καί μὲ τὸ διάταγμα πὸ ἐκδόθηκε στὸ Σίρμιο (16 Φεβ. 313), ἀφοῦ στὶς 10 Μαρτίου βρῖσκεται πάλι στὸ Μεδιόλανο⁶.

Τὸ κείμενο τοῦ Θεομνήστου, ἂν καὶ γράφηκε ἀρκετὰ χρόνια ἐκ τῶν ὑστέρων⁷, δίνει πὸ καθαρὰ τὶς κινήσεις τοῦ Λικινίου ἀπὸ ὅ,τι τοῦ Κωνσταντίνου. Ἡ χρονικὴ ἀπόσταση συντελεῖ στὸ νὰ διατυπώνεται μία συλλήβδην ἄποψη γιὰ τὴν ταχύτατη καὶ ἐπικίνδυνη διὰ μέσου τῶν Ἰαλπεων πορεία ἀπὸ τὸ Carnuntum πρὸς Μεδιόλανο. Ἀνάμεσα στὸ ἂν στὶς ἀρχὲς Φεβρουαρίου ἄρχισε ἢ στὸ ἂν ὀλοκληρώθηκε τὸ ταξίδι, πρέπει νὰ ἰσχύει τὸ δεύτερο⁸. Ἄν τὸ ταξίδι ἄρχιζε στὶς ἀρχὲς τοῦ μήνα, θὰ ὀλοκληρώνονταν ἀργότερα, π.χ. στὰ μέσα τοῦ μήνα, ὁπότε θὰ ἴσχυε ἄλλη διατύπωση τοῦ συγγραφέα. Ἡ λεπτὴ αὐτὴ διάκριση εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ κατανοηθεῖ τὸ κείμενο γιὰ τὸ ὁποῖο δέν δόθηκε ποτέ, ἀπ' ὅ,τι γνωρίζω, ἐξήγηση γιατί ἔγινε αὐτὴ ἢ “τρελή” καὶ ἐπικίνδυνη πορεία στὴν καρδιά τοῦ χειμῶνα.

5. Βιβλιογραφία βλ. στοὺς ANASTOS M., *The Edict of Milan*, 26. KERESZTES P., *Constantine*, 47.

6. Γιὰ τὶς πράξεις (καὶ μετακινήσεις) τοῦ Κωνσταντίνου στὶς 18 Ίαν. ἕως τὸν Μάρτιο 313 βλ. SEECK O., *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr. Vorarbeit zu einer Prosopographie der Christlichen Kaiserzeit*, Stuttgart 1919, 160. Ὁ BARNES T.D., *The New Empire*, 71, 81, στηριζόμενος στὸν κατάλογο τοῦ O. Seeck, θεωρεῖ μάλλον ὅτι μετακινήθηκε στὸ Σίρμιο.

Ἐπολογίζοντας τὴν κάλυψη τῶν ἀποστάσεων γιὰ τὴν ἀπόσταση Ρώμη - Μιλάνο, περὶ-που 500 κιλ. μέσω τῆς Ἀδρηλίας ὁδοῦ μὲ ἵππους, ὑπῆρχε δυνατότητα νὰ γίνει ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο σὲ μία ἑβδομάδα μὲ δέκα ἡμέρες, βλ. CASSON L., *Τὸ ταξίδι στὸν Ἀρχαῖο κόσμος*, ΜΙΕΤ, Ἀθῆνα 21995, 225 κ.έ. Γιὰ τὸ ἄλλο ὑποτιθέμενο δρομολογίό του στὸ Σίρμιο βάσει τοῦ ἐγγράφου τῆς 16^{ης} Φεβρουαρίου -δύσκολο νὰ καλυφθεῖ ἀπὸ ξηρᾶς σὲ δέκα ἡμέρες-, δέν ὑπάρχει ἱστορικὴ ἐπιβεβαίωση ἀπὸ κάποια μαρτυρία. Ὁ Ζώσιμος, 2.17, ἀναφέρει ὅτι μετὰ τὸ Μεδιόλανο ὁ Κωνσταντῖνος πῆγε στὴ Γαλατία (τὴν ἄνοιξη), βλ. καὶ SEECK O., *Regesten*, 160-161. BARNES T.D., *The New Empire*, 71. Ἐπειδὴ ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ Μιλάνο μέχρι Ἀκυλπία, 400 κιλ., καὶ ἡ ὁδὸς Ἀκυλπίας - Σιρμίου 500 κιλ., συνολικὰ 900 κιλ., εἶναι πολὺ μεγάλη γιὰ 10 ἡμέρες, ὁπότε, ἢ χρησιμοποιοῖσε πλοῖο, στὸν Πάδο καὶ τὴν Ἀδριατικὴ ἢ τὸ πῶς πιθανὸ νὰ μὴν ἔγινε ποτέ τέτοιο δρομολόγιο.

7. MCCABE A., *A Byzantine Encyclopaedia of Horse Medicine*, 182 κ.έ., 186-187.

8. Ἐνδεικτικὰ σημειώνεται ἀπὸ τὸν BARNES T.D., *The New Empire*, 71 (Constantine): «313, early Feb. Marries his sister to Licinius at Milan». 81 (Licinius): «313, early Feb. leaves Carnuntum and travels posthaste to Italy». «313, Feb. Marries Constantine's sister at Milan».

Ἡ ἀπόσταση Carnuntum - Μεδιόλανο εἶναι περίπου 400 μίλια. Ἡ κάλυψη τέτοιων ἀποστάσεων σὸν ρωμαϊκὸ στρατὸ εἶχε σχέση ἀπὸ τὸ ἀν κινουῦντο στρατιωτικὲς μονάδες ἢ μεμονωμένοι ἵπποι-ἄμαξες, ὅπως ἐδῶ, ἢ ταχυδρόμοι, ὅπως καὶ ἀπὸ τῆ φύση τοῦ ἐδάφους (ὄρεινὸ ἢ πεδινὸ), τὴν κατάσταση τοῦ δρόμου λόγω ἐποχῆς. Ἐδῶ ἔγινε χειμῶνα μὲ δυσμενεῖς καιρικές συνθῆκες σὲ ἓνα μέρος. Πάντως ἡ ταχύτητα ἦταν δεδομένη καὶ συντομεύθηκε σὸ 1/3 τοῦ συνηθισμένου χρόνου (τρεῖς μοναὶ σὲ μία). Γιὰ τὸν ρωμαϊκὸ στρατὸ μὲ ἀποσκευὲς ὑπῆρχε τὸ iter iustum (10 μίλλια= 7,5 χιλ.) καὶ τὸ iter magnum (15 μίλλια=22,5 χιλ.) τὴν ἡμέρα⁹. Ἐδῶ δὲν μετεκεινεῖτο στρατὸς ἀλλὰ ἓνα ἄγλημα μὲ ἵππους γιὰ τὴ χρήση ἑνὸς αὐτοκράτορα, ὅποτε, θὰ ὑπῆρχε δυνατότητα νὰ ἀλλάζαν σὲ κάθε statio, ὅπως σὲ ἀγγελιοφόρους καὶ ταχυδρόμους. Στὸ Βυζάντιο, μὲ κατώτερες ἐπιδόσεις ἀπὸ ὅ,τι στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο ἐπιτεύχθηκε κάλυψη μεγάλων ἀποστάσεων ἀπὸ 50 ἕως π. 180 χιλ., μὲ μέση ἀπόδοση 117 χιλ. ἢ 83 ἕως 151 χιλ. τὴν ἡμέρα¹⁰. Ἐτσι, φαίνεται πιθανὸ ὅτι ἡ διαδρομὴ τοῦ Λικινίου θὰ πρέπει νὰ καλύφθηκε τὸ πολὺ σὲ μία ἑβδομάδα, ἀπὸ τὰ τέλη Ἰανουαρίου γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἀρχὲς Φεβρουαρίου. Στὶς 5 Φεβρουαρίου ἡ συνάντηση θὰ μπορούσε νὰ πραγματοποιηθεῖ, ἐνῶ ὁ γάμος τοῦ Λικινίου νὰ γίνε λίγες ἡμέρες ἀργότερα. Καὶ οἱ δύο ἡγέτες ἦταν νέοι σὲ ἡλικία, ὁ Κωνσταντῖνος 40 ἐτῶν (γέν. 372) καὶ ὁ Λικίνιος 50 ἐτῶν (γέν. 263), ὁπότε μπορούσαν νὰ κινηθοῦν ταχύτατα.

Ἄν μὲ τὶς συγκεκριμένες πηγὲς πάντως δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ ἀπάντηση σὸ *πότε ἀκριβῶς* ἔγινε ἐπίσημα ἡ συνάντηση, τὸ ὑπάρχον κενὸ ἐκτιμᾶται ὅτι μπορεῖ νὰ καλυφθεῖ ἀλλῶς, μὲ τὸ νὰ στηριχθεῖ σὸν *τρόπο σκέψεως καὶ τὶς ἀρχὲς τῆς ρωμαϊκῆς γραφειοκρατίας*, τὴν ὁποία θὰ τηροῦσε ἡ γραμματεία τοῦ Κωνσταντίνου. Μπορεῖ τὰ πρωτόκολλα τῆς συνάντησης νὰ χάθηκαν, ἀλλὰ ἡ παλαιὰ ρωμαϊκὴ πολιτικὴ κουλτούρα εἰδικὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου καὶ ἐξῆς ἄφησε τὰ ἴχνη της γιὰ αἰῶνες δημιουργικῆς παραγωγῆς τῆς σὸν μηχανισμό τῶν ἱστορικῶν ἐξελίξεων, ὅπως ἀποτυπώνεται ἀπὸ πολιτικὲς πράξεις ἢ καλλιτεχνικὰ ἔργα κρατικῆς προπαγάνδας. Ἐτσι, ἡ κατευθυντήριος ἀρχὴ εἶναι πληροφορίες ποὺ ἀποκαλύπτουν τὴ νοοτροπία καὶ τὶς πρακτικὲς τῶν Ρωμαίων νὰ ἀναδεικνύουν ἱστορικὰ γεγονότα σὲ

9. CHEVALLIER R., *Les voies romaines*, Paris 1972, 224.

10. ΔΗΜΗΤΡΟΥΚΑΣ Ι., Ἐνδείξεις γιὰ τὴ διάρκεια τῶν χειρῶν ταξιδιῶν καὶ μετακινήσεων σὸ Βυζάντιο (6ος-11ος αἰῶνας), *Σύμμεικτα*, 12 (1998), 1-34, 27.

θηροσκευτικές έορτές· ή άλλιως, με πολιτικές πράξεις να «έπιβεβαιώνουν» την έφαρμογή των παραδοσιακών έθνικων έορτων των Ρωμαίων. Τέτοιες έπιλογές ύπηρχε συνήθεια να πραγματοποιούνται ήδη από την έποχή του Αύγουστου, όταν γεγονότα με δημόσια αναφορά, όπως οί έορτές των έγκαινίων ναών (dies natales) άσκούσαν επίδραση στη ζωή του κράτους· ή έπίσης τó αντίθετο «έορτές άνίδρουσης και άνάθεσης ίερων συνέπιπταν με έπετείους του ήγεμόνα ή σημαντικων συμβάντων του Οίκου του»¹¹. Άν λοιπόν βρεθεί ό μηχανισμός πώς αντιμετώπισαν οί γραμματείες των δύο ήγετων –χωρίς να αποκλείεται και ή ρωμαϊκή Σύγκλητος– και πώς παρήγαγαν τή συνάντηση του Μεδιολάνου ως δημόσιο γεγονός, ίσως δοθεί ταυτόχρονα άπάντηση στα άνωτέρω έρωτήματα (χρόνος, αίτια, τρόπος).

Ή σημασία που έδιναν για τó μέλλον του κράτους και της δυναστείας τους οί ίδιοι οί πρωταγωνιστές στη συνάντηση του Μεδιολάνου φαίνεται από τή συνεκφορά της πολιτικής συμφωνίας με τον βασιλικό γάμο που όργάνωσαν. Τό τελευταίο γεγονός όδηγεί στο να δεχθοΰμε ότι ή συμφωνία δεν είχε τόν συνήθη άπλό γραφειοκρατικό χαρακτήρα, αλλά ήταν κάτι τó δημόσιο, τó τελετουργικό. Ένα ήγεμονικό συνοικέσιο γίνεται πάντα με πολιτικούς όρους. Ό γάμος και ή συμφωνία (πιθανόν ένα έγγραφο πρωτότυπο), –ίσως όχι άπαραίτητα προϋπόθεση τó ένα για να γίνει τó άλλο–, έρχονταν με ένα ευχάριστο τέλος για να τερατισθεί μία ταραγμένη περίοδος σχέσεων μεταξύ των αύγουστων της Τετραρχίας, δηλαδή όλόκληρου του οικοδομήματος του άνανεωμένου κράτους του Διοκλητιανού (dominium),

11. ZANKER P., *Ό Αύγουστος και ή δύναμη των εικώνων*, μετάφραση Μ. Πελλιβάνος, ΜΙΕΤ, Άθήνα 2006, 159 κ.έ.. Π.χ. ή Ara pacis augustae θα έγκαινιστεί στις 30 Ίανουαρίου του 9 π.Χ. στα 50ά γενέθλια της Λιβίας, βλ. GRANT M., *Roman anniversary Issues. An exploratory Study of the numismatic and medallic commemoration of anniversary Years 49 BC.-AD 375*, Cambridge 1950, 10. REHAK P., Aeneas or Numa? Rethinking the Meaning of the Ara Pacis Augustae», *The Art Bulletin*, LXXXIII.2 (2001), 190-208, 201, 208, σημ. 141.

Τό Φόρουμ του Αύγουστου έγκαινιάστηκε στις 12 Μαΐου του 2 π.Χ. (άνάμεσα στα Λεμούρια της 11^{ης} και 13^{ης} Μαΐου) σε ένα χώρο περιτοιχισμένο από άγάλματα των Ρωμαίων ήρώων-προγόνων, βλ. FLOWER H., *Ancestor masks and aristocratic power in Roman Culture*, Oxford 1996, 224-236. ZANKER P., ό.π. 256-258, 277-283 (ό ναός του Mars Ultor έγκαινιάστηκε τήν 1^η Αύγουστου του 2 π.Χ.).

Για τόν ναό της Concordia στη Στοά της Λιβίας (7 π.Χ.), που έγκαινιάστηκε στήν 11 Ίουνίου, έορτή της Mater Matuta, βλ. ZANKER P., *Ό Αύγουστος και ή δύναμη των εικώνων*, 189-190 και στή συνέχεια.

παρά τὸ γεγονός ὅτι τὰ δύο τελευταῖα (311-313) χρόνια οἱ διωγμοὶ εἶχαν οὐσιαστικὰ ἀδρανοποιηθεῖ.

Ἡ προσπάθεια στηρίζεται σὲ μία πρόταση: ἡ σύμπτωση σημαντικῶν γεγονότων, οἰκογενειακοῦ καὶ δημοσίου (γάμος καὶ ὑπογραφή διατάγματος ἢ κάποιου εἴδους συμφωνία πὸν δὲν σημαίνει ὅτι ἔγιναν στὴν ἴδια ἐκδήλωση ταυτόχρονα) χρειάζεται μία ἐπίσημη ἡμέρα. Μπορεῖ λοιπὸν μία ἔρευνα πάνω σὲ στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴ ρωμαϊκὴ πολιτικὴ νοιοτροπία καὶ κουλτούρα νὰ μᾶς ἀποκαλύψει κάτι περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι οἱ ὑπάρχουσες πηγές; Ὡστόσο ἡ ἀνάλυση τῆς νοιοτροπίας (στὴν οὐσία ἐθνογραφίας) τῆς ρωμαϊκῆς θρησκείας καὶ πολιτικῆς ἔχει κέρδος ὅτι συμβάλλει στὸν τρόπο πὸν δούλευαν οἱ αὐτοκρατορικὲς γραμματεῖες. Κάτι πὸν εἶναι ἴσως πῶς σημαντικό ἀπὸ τὸ νὰ προσδιορισθεῖ ἐπακριβῶς μία χαμένη ἐπέτειος.

Ἡ ρωμαϊκὴ γιορτὴ πὸν ἀναζητεῖται –πάνω στὸ πλαίσιο πὸν ὀρίζει ἡ συνάντηση στὶς ἀρχὲς Φεβρουαρίου, ἡ ἐν συνεχείᾳ ἄμεση ἀναχώρηση τῶν συμβαλλομένων καθὼς καὶ τὸ ρωμαϊκὸ ἡμερολόγιο– εἶναι αὐτὴ τῆς Concordia/Ὁμόνοιας στὶς 5 Φεβρουαρίου. Τὸ μήνυμα τῆς ἡμέρας αὐτῆς εἶναι τέτοιο πὸν νὰ δικαιολογεῖ τὶς συνθηκὲς κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ Κωνσταντῖνος καὶ Λικίνιος συναντήθηκαν συμφωνώντας ὑπὲρ τῆς ἐνότητας τῶν πολιτῶν. Ἴσως ἔτσι δικαιολογεῖται ἡ αἰτία πὸν ἡ συνάντηση στὸ Μεδιόλανο συνέβη κάτω ἀπὸ μία ἀπίστευτη ταχύτητα καὶ ὑπὸ δύσκολες συνθηκὲς στὶς ἀρχὲς αὐτοῦ τοῦ μήνα. Εἰδικὰ γιατί ὁ Λικίνιος διέβη ταχύτατα τὶς Ἀλπεις, στὸ 1/3 τοῦ κανονικοῦ χρόνου.

Παρόμοια λογικὴ ἐπιβεβαιώνεται σὲ ἀνάλογης ἐμβέλειᾳ πράξη (διάταγμα) πὸν ἔγινε ἀπὸ τὸν Ἰουλιανὸ (361-363) τὴν ἴδια ἀκριβῶς χρονικὴ περίοδο, στὶς 4 Φεβρουαρίου 362, παραμονὴ τῆς ἐορτῆς τῆς Concordia/Ὁμόνοιας. Μὲ αὐτὴ ὁ Ἰουλιανὸς ἐπέβαλε τὴν ἀνεξιθρησκία, ἀκυρώνοντας προηγούμενα διατάγματα εἰς βάρος τοῦ πολυθεϊσμοῦ ἀπὸ τὸν προκάτοχό του Κωνσταντῖνο (337-361). Ἔτσι ἀποκατέστησε ἐπισήμως τὶς λατρεῖες τῶν θεῶν, τὸ ἀνοιγμα τῶν ναῶν καὶ τὴν ἐκτέλεση θυσιῶν. Ἐπέβαλε τὴ συνύπαρξη μὲ τὴν κατάργηση τῶν θρησκευτικῶν διακρίσεων, ἐπαναφέροντας στὴν οὐσία τὰ πράγματα στὸ πνεῦμα τοῦ διατάγματος τῶν Μεδιολάνων¹². Πρὸ-

12. ATHANASIUS, *Historia acephala*, ed. H. Fromen, Münster 1914, VII. 9: «.. day of Mechir the day of the month, after Coss. Taurus and Florentius (Feb. 4, 362), an order of the Emperor Julian was published commanding those things to be restored to the idols and

πει να τονισθεί ότι το διάταγμα του Ίουλιανού υπήρξε ένα από τα ελάχιστα αυτοκρατορικά έγγραφα που εκδόθηκαν τέτοια ημέρα (4 ἢ 5 Φεβ.) για πάνω από 150 χρόνια σπρίζοντας την ιερότητα συλλογικών θεσμών, Συγκλήτου και Ἐκκλησίας¹³. Μήπως είχε διατηρηθεί στη διοίκηση ἡ ιερότητα αὐτῆς τῆς ἡμέρας; Τὸ ἔδικτο τοῦ Ίουλιανοῦ συνέβη ἀκριβῶς 49/50 χρόνια μετὰ τὸ Μεδιόλανο, ὅποτε πρέπει νὰ ληφθεῖ ὅτι τὸ στρογγυλὸ τοῦ ἀριθμοῦ γιὰ ἓνα κράτος μὲ ἰσχυρὸ γραφειοκρατικὸ σύστημα ὅπως τὸ Ρωμαϊκὸ δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο¹⁴. Ἔτσι, μὲ δεδομένη τὴ συνήθεια τῶν Ρωμαίων αυτοκρατόρων νὰ ἀξιοποιοῦν τὸ παραδοσιακὸ ἡμερολόγιο, μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ ἡ βᾶσιμν ὑπόθεση ὅτι στὸν ἰουλιανεῖο νόμο πρόθεση τῶν εἰσηγητῶν τοῦ ἦταν νὰ ἀντιπαρέλθουν τὸ προηγούμενο διάταγμα μὲ τὰ ἴδια του τὰ

temple attendants and the public account, which in former times had been taken away from them. 10. But after iii days, Mechir xiv, an order was given of the same Emperor Julian, & ordering all Bishops hitherto defeated by fictions and exiled to return to their towns and provinces. ... the Bishop Athanasius was ordered to return to his Church. And xii days after the publication of this Edict Athanasius was seen at Alexandria, and entered the Church». SEECK O., *Regesten*, 209. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Ζ', 340. "Ὅπως φαίνεται προθέσεις τοῦ Ίουλιανοῦ ἦταν νὰ φέρει εἰρήνη, ἡ ὁποία εἶχε ἀποτέλεσμα ἀκόμη καὶ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας.

13. Καταγράφονται στὸν Θεοδοσιανὸ κώδικα συνολικὰ τέσσερις περιπτώσεις ἀπὸ τὸ 311 μέχρι τὸ 476 καὶ ἀποδεικνύουν τὴν ιερότητα τῆς ἡμέρας:

α) Στὶς 5 Φεβ. 330: 1) Cod. Theod. 16.2.7 (ἀσυλία τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας κατὰ τοῦ Δονατισμοῦ καὶ 2) ἀπόφαση κατὰ Δονατισμοῦ), βλ. SEECK O., *Regesten*, 180.

β) Στὶς 5 Φεβ. 362: Κων/πολη, ἔδικτο σχετικὸ μὲ τὴν ὑπεράνω ὑποψίας ζωὴ τῶν συγκλητικῶν (Cod. Theod. IX.2.1): *Imp. Iulianus a. Sallustio praefecto praetorio. Ius senatorum et auctoritatem eius ordinis, in quo nos quoque ipsos esse numeramus, necesse est ab omni iniuria defendere. Si quis ergo senator socius criminis insimulatus fuerit, ante causae cognitionem omni terrore calumniae, omni suspicionis molestia careat; vacuus sit prorsus et liber, antequam re convicta crimen agnoscat et exuat dignitatem. Dat. non. feb. Constantinopoli Mamertino et Nevitta cons. (362 febr. 5)*, βλ. SEECK O., *Regesten*, 209.

γ) Στὶς 4 Φεβ. 364: θέματα περιουσίας τῶν ναῶν (Cod. Theod. 10.1.8): *Imp. Valentinianus et Valens aa. ad Caesarium comitem rerum privatarum. Universa loca vel praedia, quae nunc in iure templorum sunt quaeque a diversis principibus vendita vel donata sunt retracta, ei patrimonio, quod privatum nostrum est, placuit adgregari. Dat. prid. non. feb. Mediolano divo Ioviano et Varroniano cons. (364 febr. [?] 4)*, βλ. SEECK O., *Regesten*, 214.

δ) Στὶς 4 Φεβ 405 (Cod. Theod. XVI 2, 35): καθορισμὸς ἐπισίων ἱερῶν ἡμερῶν, καὶ (Cod. Theod. II 8.24): σύνοδος ἐπισκόπων στὶς πόλεις τῶν, βλ. SEECK O., *Regesten*, 308.

14. Βλ. σχετικὰ ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ ΣΤ., «Renovatio: Προέλευση καὶ ἐξέλιξη τῆς ἰδέας τῆς ἀναγέννησης» (πρόδρομη μελέτη), *Βυζαντινὸς Δόμος*, 17-18 (2009-2010), 377-386.

έξωτερικά στοιχεία (ήμερομηνία έκδοσης, συμβολισμοί). Δηλαδή να τὸ μιμηθοῦν ἢ καὶ νὰ τὸ ἀνανεώσουν, ἂν ὄχι νὰ τὸ ἐξουδετερώσουν ἀνώδυνα.

Οἱ ἱστορικὲς συνθήκες ποὺ προήγαγαν τὴ ρωμαϊκὴ Ὁμόνοια ἀλλὰ καὶ ἡ ἐξέλιξη ποὺ γνώρισε στὴν καθημερινὴ καὶ τὴν πολιτικὴ ζωὴ εἶναι πραγματι ἐνδιαφέρουσες. Ἦταν μία γιορτὴ μὲ διπλὸ ἀποδέκτη, τὴ λειτουργία τῆς δημοκρατίας καὶ τὴ ρωμαϊκὴ οἰκογένεια, ἐπειδὴ ἡ θεότητα αὐτὴ ἀναπαριστᾷ τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἁρμονία τῆς Ρώμης καὶ σὲ διαπροσωπικὸ ἐπίπεδο τὴν ἁρμονία συζύγων καὶ οἰκογενειῶν τῶν Ρωμαίων συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς¹⁵.

Ἐνα σύντομο ἱστορικὸ τῆς λατρείας τῆς Concordia στὴ Ρώμη εἶναι ἀπαράιπτο. Ἡ 5^η Φεβρουαρίου (= ἡμέρα τῶν Nonae) ὑπῆρξε ἡ ἐορτὴ τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ τῆς Concordia στὸ Καπιτώλιο. Σὲ ρωμαϊκὰ ἡμερολόγια περιέχεται ἡ ὑπόμνηση «*Concordiae in Capitolio*» ἢ «*Concordiae in Arce*» (= Ἀκρόπολη, κοντὰ στὸν μεγάλο ναὸ τοῦ Jupiter-Δία) καὶ ἀφορᾷ στὴν οἰκοδομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Concordia ἀπὸ τὸν πραιτορα Μάνλιο (τάξιμο τὸ 218 π.Χ. μετὰ ἀπὸ μία στάση Γαλατῶν στρατιωτῶν, ἐγκαινία στὶς 5 Φεβ. 216)¹⁶. Ὁ δεῦτερος ἱστορικὸς ναὸς (λόγω τοῦ ρόλου του στὴ διαμόρφωση τῆς ρωμαϊκῆς δημοκρατίας) τῆς Concordia in Foro (στὴ Ρωμαϊκὴ ἀγορὰ, ΒΔ, στοὺς πρόποδες τοῦ Καπιτωλίνου) εἶχε ἀφιερωθεῖ 150 χρόνια ἀκριβῶς πρὶν τὸ 367 π.Χ., στὶς 22 Ἰουλίου (μὲ εὐχὴ πρὸς τὸ Καπιτώλιο) ἀπὸ τὸν Κάμιλλο ὡς ἀνάμνηση τῆς λήξεως τῆς διαμάχης πατρικίων καὶ πληβείων (Concordia ordinum). Θὰ ἀποκτήσει μεγάλο ρόλο στὴν πορεία τῆς ρωμαϊκῆς δημοκρατίας καὶ τὶς πολιτικὲς διενέξεις ποὺ αὐτὴ ἐνεῖχε, σὲ σημεῖο ποὺ ἀπὸ τὸν 2^ο αἰ. π.Χ. ἡ Σύγκλητος νὰ συνεδριάζει τακτικὰ ἐδῶ¹⁷. Τὸ 304 ὁ Cn. Flavius ἐκφράζοντας τὶς νέες δυνάμεις τῶν πληβείων (δημοσιοποίηση τοῦ jus civile καὶ τοῦ ἡμερολογίου στὴν ἀγορὰ, πράξεις ποὺ ἐξυπηρε-

15. DUMEZIL G., *Ἡ ἀρχαϊκὴ ρωμαϊκὴ θρησκεία (μὲ ὑπόμνημα γιὰ τὴ θρησκεία τῶν Ἑτρούσκων)*, μετάφραση Εὐάγγελος Γαζῆς, Χατζηνικολῆ, Ἀθήνα 2000 (Paris 1974), 523-528.

16. SCULLARD H.H., *Festival and Ceremonies of the Roman Republic*, Thames and Hudson, London 1981, 72, 268. ADKINS L. & ADKINS R., *Dictionary of Roman Religion*, Facts On File Inc., New York 1996, 52 (λ. Concordia, temples of). *Encyclopedia of Religion and Ethics*, 18, στ. 798 (λ. Concordia).

17. D' ARCO I., *Il culto di Concordia e la lotta politica tra IV e II sec. A.C.*, Studi pubblicati dall'istituto italiano per la storia antica, fasc. LXVIII, Roma 1998, 5 κ.έ., 61 κ.έ. ADKINS L. & ADKINS R., *Dictionary of Roman Religion*, 52.

τοῦσαν τοὺς πληβείους) θὰ ἀνεγείρει aedicula (χάλκινο προσκυνητᾶριο) στὴν Concordia ὡς θεὰ πλεόν στὴν περιοχὴ τοῦ Forum, στὴν ἄκρη τοῦ νέου comitium, ὡς δεῖγμα καλῆς συνεργασίας μὲ τὴ Σύγκλητο¹⁸. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀπὸ ἑλληνικὴ ἐπίδραση δημιουργήθηκαν τέσσερις γιορτὲς θεϊκῶν προσωποποιήσεων: 19 Ἰουλίου: Honos, 25 Ἰουλίου: Concordia, 1 Αὐγούστου: Spes, 5 Αὐγούστου: Salus¹⁹. Τὸ 164, μετὰ ἀπὸ μία περίοδο μεγάλων ἀντιθέσεων, ὁ τιμητὴς (=censor, ὑπεύθυνος ἐπὶ τῶν περιουσιῶν τῶν Ρωμαίων) Q. Marcus Philippus ἀφιέρωσε ἄγαλμα τῆς θεᾶς, ἐλπίζοντας ὅτι θὰ ἔχει μία ἡρεμὴ θητεία²⁰. Τὸ 121 π.Χ., μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Γαῖου Γράκκου καὶ τὶς ταραχὲς ποὺ προηγήθηκαν, ὁ ναὸς τοῦ Καμίλλου θὰ γνωρίσει ἀπὸ τὸν Ορίμιου ἐπισκευὴς μὲ τὴν προσθήκη μιᾶς βασιλικῆς²¹, ἐνῶ θὰ ἀνασπλωθεῖ μεταξὺ 7 π.Χ. καὶ 10 μ.Χ. (=ἐγκαίνια στὶς 16 Ἰανουαρίου τοῦ 10 μ.Χ. τὴν ἡμέρα ποὺ ὁ Ὀκταβιανὸς ἔλαβε τὸν τίτλο τοῦ Augustus τὸ 27 π.Χ.²²) ἀφιερωμένος στὴν Concordia augusta ἀπὸ τὸν Τιβέριο, ὁ ὁποῖος θὰ δημιουργήσει ἐδῶ μουσεῖο γλυπτῶν²³. Ἕνας ἄλλος ναὸς τῆς Concordia Nova εἶχε ὀρισθεῖ μὲ τὸ τέλος τῶν ἐμφυλίων πολέμων τὸ 45/44 π.Χ. πρὸς τιμὴν τοῦ Ἰουλίου Καίσαρα, ἀλλὰ δὲν κτίσθηκε ποτέ²⁴. Συνέβη μάλιστα προϊότος του χρόνου καὶ ἐνῶ ἔγινε ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴ δημοκρατία (509-31 π.Χ.) στὴν αὐτοκρατορία (31 π.Χ. κ.ἔ.) στὰ λατινικὰ κείμενα ἡ ἔννοια concordia νὰ ὑποκαταστήσει τελικὰ τὴν *rex civilis*, τονίζοντας τὴν ἔλευση

18. SCULLARD H.H., *Festivals and Ceremonies*, 167-168. D' ARCO, I., *Il culto di Concordia*, 85 κ.ἔ. CURTI E., *From Concordia to the Quirinal: Notes on religion and politics in mid-republican Hellenistic Rome*, ed. E. BISPHAM - CHR. SMITH, *Religion in Archaic and Republican Rome and Italy*, Edinburgh Univ. Press 2000, 77-91, 80.

19. CURTI E., *From Concordia to the Quirinal*, 82 κ.ἔ.

20. *Encyclopedia of Religion und Ethics*, 18, στ. 798 (λ. Concordia).

21. D' ARCO, I., *Il culto di Concordia*, 97 κ.ἔ.

22. GRAF F., *Εἰσαγωγή στὴν ἀρχαιογνωσία*, τόμ. Β', *Ρώμη*, μετάφραση Δημ. Νικίτας, ἔκδ. Παπαδήμα, Ἀθήνα 2003 (Leipsig 2001), 454.

23. DUMÉZIL G., *Ἡ ἀρχαῖκὴ ρωμαϊκὴ θρησκεία*, 524-526. SCULLARD H.H., *Festival and Ceremonies*, 167-168. ADKINS L. & ADKINS R., *Dictionary of Roman Religion*, 51-52. ZANKER P., *Ὁ Αὐγουστος καὶ ἡ δύναμη τῶν εἰκόνων*, 153, 155-156, 161, 184. SHIPLEY W., *Chronology of the Building Operation in Rome from the Death of Caesar to the Death of Augustus*, *Memoirs of American Academy in Rome*, IX (1931), 1-58, 53, 56, ὅπου πηγές.

24. WEINSTOCK ST., *Divus Julius*, Oxford, At Clarendon Press, 1971, 260-267. DUMÉZIL G., *Ἡ ἀρχαῖκὴ ρωμαϊκὴ θρησκεία*, 527-528. ADKINS L. & ADKINS R., *Dictionary of Roman Religion*, 52.

μιᾶς καινούργιας ἐποχῆς²⁵. Μὲ τὸ τέλος τῆς ἀστάθειας πὺρ προέκυψε ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Νέρωνα (69-70) ἰδιαίτερα τονίζεται σὲ κείμενα καὶ νομίσματα ἡ Concordia provinciarum - exercituum²⁶. Ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ τέλος τῆς μακρόχρονης πολιτικῆς ἀστάθειας τοῦ 3^{ου} αἰῶνα πὺρ ὀδήγησε στὸ dominium καὶ στὴ διαίρεση τοῦ κράτους (Τετραρχία), προέκυψε ὡς πολιτικὸ ἀντανακλαστικὸ ἀφενὸς ἡ γνωστὴ «Concordia augustorum» (συγκυβερνητῶν τοῦ κράτους²⁷), ἀφετέρου ἡ Concordia militum²⁸.

Ἡ Concordia, ὅπως προαναφέρθη, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν μακρόκοσμο τῆς πολιτικῆς ἁρμονίας εἶχε «ἁρμοδιότητα» (ὡς Coniugalis) σὲ ἕναν μικρόκοσμο: τὴν ἁρμονία στὸν γάμο καὶ τὴν οἰκογένεια. Γι' αὐτὸ ἡ θεὰ ἐτιμᾶτο στὰ Caristia ἢ Cara cognatio, ταφικὴ οἰκογενειακὴ γιορτὴ (22 Φεβ.) μὲ στόχο τὸν παραμερισμὸ τῶν διαφορῶν τῶν συγγενῶν²⁹ (τέτοιες μπροστὰ στὸν θάνατο ὠχριοῦν). Στὴ Στοὰ τῆς Λιβίας (7 π.Χ.), κῶρο κοσμικῆς ἀναψυχῆς στὴν περιοχὴ τῶν πληβείων, ἐγκαινιάστηκε ἕνα ἱερὸ τῆς Concordia στὶς 11 Ἰουνίου, ἑορτὴ τῆς Mater Matuta (Matralia), ὡς θεᾶς τῆς μητρότητας, τῆς οἰκογενειακῆς ἁρμονίας καὶ εὐτυχίας³⁰. Ἡ Concordia augusta ἔγινε ἕνα εἶδος πνευματικῆς ὁδηγοῦ τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας, πρὸς τιμὴν τῆς ὁποίας ἐκδίδονταν τακτικὰ νομίσματα αὐτοκρατορικῶν ἀνδρογόνων³¹. Ὁ Αὐγούστος, θέλοντας νὰ δεῖξει ὅτι γινόταν μία οἰκογένεια ὁ ἴδιος μὲ τοὺς συμπατριῶτες του, θὰ λάβει τὸν πλέον κορυφαῖο τίτλο (ταυτόχρονα καὶ πῶ οἰκογενειακὸ) τοῦ Pater Patriae στὶς 5 Φεβ. τοῦ 2 π.Χ. (=750/1 ἔτος AUC)³².

25. JAL P., "Pax civilis" – "concordia", *Revue des Études Latines* 39 (1961), 210-231.

26. JAL P., "Pax civilis" – "concordia", 230-231.

27. FEARS J. R., *Princeps a diis electus: The divine Election of the Emperor as a political Concept at Rome*, American Academy at Rome, 1977, 298. WARD - PERKINS J.B., *Severan Art and Architecture at Leptis Magna*, *J.R.S.*, 38 (1948), 59-80 (γιὰ τὸ ἀνάγλωφο τῆς ἀψίδας τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου).

28. FEARS J.R., *Princeps a diis electus*, 298-299.

29. DUMÉZIL G., *Ἡ ἀρχαῖκὴ ρωμαϊκὴ θρησκεία*, 528.

30. ZANKER P., *Ὁ Αὐγούστος καὶ ἡ δύναμη τῶν εἰκόνων*, 187-190.

31. DUMÉZIL G., *Ἡ ἀρχαῖκὴ ρωμαϊκὴ θρησκεία*, 528. ADKINS L. & ADKINS R., *Dictionary of Roman Religion*, 51, 52 (λλ. Concordia καὶ Concordia augusta).

32. SHIPLEY W., *Chronology of the Building Operation in Rome*, 54, ὅπου πηγές. HERZ P., *Kaiserfeste der Prinzipatszeit*, ANRW, II. 162 (1978), 1134-1200, 1149. Τὸν ἴδιο τίτλο θὰ φέρει σὲ σύμπλεγμα μὲ τέθριππο στὸν ναὸ τοῦ ἼΑρη στὴν Ἀγορὰ τοῦ Αὐγούστου πὺρ ἐγκαινιάστηκε στὶς 12 Μαΐου τοῦ 2 π.Χ., βλ. FLOWER H., *Ancestor masks*, 224-236, ὅπου βιβλιογραφία. ZANKER P., *Ὁ Αὐγούστος καὶ ἡ δύναμη τῶν εἰκόνων*, 176, 258-259.

(‘Ο Ὀβίδιος, υπενθυμίζει τὸν τίτλο του αὐτὸ στοῦ ἀπόσπασμα τῶν Fasti τῆς 5^{ης} Φεβρουαρίου³³). Ἡ προβεβλημένη ὁμόνοια τῆς οἰκογένειας τοῦ αὐτοκράτορα ἦταν καὶ καλὸς οἰωνὸς καὶ ἐγγύηση γιὰ τὴν πόλη καὶ τὸ κράτος.

Ἡ ἑορτὴ τῆς Concordia οὐσιαστικὰ σχετιζόταν μὲ δύο ναοὺς: 1) μὲ τὸν καπιτωλιανὸ Δία (ναὸς τῆς τριάδας Jupiter Optimus Maximus, Juno καὶ Minerva). Ὁ Ὀβίδιος (Fasti, II, 119-148), ἐξ ἀναλογίας, θεωρώντας τὴν ὡς τὴν ἡμέρα πού περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη θὰ ἔπρεπε νὰ ὑμνήσει (στχ. 124: «*haec mihi praecipuo est ore canenda dies*»), τὴν ἀφιερώνει στὸν Δία, τὸν οὐράνιο πατέρα τῶν θεῶν (pater deum), τὸν ὁποῖο ἀντιπροσωπεύει ὁ Καῖσαρ Αὐγουστος σὲ ὅλη τὴ γῆ, ὁ γίνος pater hominum (στχ. 132: «*hominum tu pater, ille deum*»). Δηλαδή τὰ πάντα, οὐρανὸς καὶ γῆ, ἀρχέτυπο καὶ ἀντίτυπο, εἶναι ἐνωμένα σὰν μία οἰκογένεια. 2) μὲ τὴν «ἀγοραία» Ὁμόνοια, ἡ πορεία τοῦ populus romanus ὅπως διημείφθη στὴ ρωμαϊκὴ ἀγορά, ὑπῆρξε ἐπίκαιρη σὲ ὅλη τὴ διαδρομὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Τὴν Concordia γνώριζαν οἱ δημόσιοι λειτουργοὶ καὶ οἱ πολιτικοὶ καὶ ὁ ρωμαϊκὸς λαὸς πού τὴν τιμοῦσαν στοῦ Καπιτώλιο, στοῦ κέντρο τῆς ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς, καὶ στὴν περιοχὴ τῶν πληθειῶν: ἐνεῖχε ἰσχυροὺς συμβολισμοὺς ἐνότητας κυρίως μετὰ ἀπὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ διχασμὸ. Ἡ ταυτότητα τῆς θεοποιημένης ἀξίας πού ἀναδύθηκε μέσα ἀπὸ τὸν στίβο τῆς δημόσιας πολιτικῆς ζωῆς τῆς Ρώμης εἶναι ὅτι γινόταν ἐπίκαιρη κυρίως μετὰ ἀπὸ ἀκραῖες ἐσωτερικὲς διαμάχες, ἐνῶ ἀργότερα θὰ καταστῆ ἡ πεμπουσία τοῦ ἐνωμένου ρωμαϊκοῦ λαοῦ στὸν τιτάνιο ἀγῶνα γιὰ παγκόσμια κυριαρχία. Παράλληλα εἶχε ἐπίδραση στοῦ οἰκογενειακοῦ περιβάλλον τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ καὶ τοῦ αὐτοκράτορα πού διατήρησε μέχρι καὶ τὴν περίοδο τοῦ dominium.

Ἡ δημοκρατικὴ Concordia ἦταν συνυφασμένη μὲ τὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς ταραγμένης Ρώμης, τὴν κοινωνικὴ εἰρήνη³⁴ ἀλλὰ καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς ἀγαθὰ. Γι’ αὐτὸ παριστάνεται μὲ τὸ κέρασ τῆς Ἀμαλθείας στοῦ ἀριστερὸ χέρι καὶ φιάλη στοῦ δεξιὸ κἀνοντας σπονδὴ (θυσία, κάθαρη ἀπὸ τὸ κακὸ, τὴ διχόνοια)³⁵. Οἱ πρακτικοὶ Ρωμαῖοι δὲν παρέλειψαν νὰ τονίσουν τὴν (αὐτονόπη) οἰκονομικὴ διάσταση τῆς ὑπέροχης αὐτῆς πολιτικῆς ἀξίας. Γι’ αὐτὸ ἴσως ἐπηρέαζε (ἄμεσα ἢ ἔμμεσα) τὸν ἀγροτικὸ κόσμον τῆς Ρώμης καὶ τῆς

33. ΟΒΙΔΙΟΣ, Fasti, II, 127: «*sancte pater patriae...*».

34. JAL P., “Pax civilis” - “Concordia”, ὁ.π.

35. ROSCHER W. H., *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, I, 1, στ. 914 κ.έ.

Ἰταλίας, ἐπειδὴ ἡ 5^η Φεβρουαρίου οὐσιαστικά ὀριζόταν ὡς ἡ (ἐργατική) ἐπίσημη ἔναρξη τῆς ἀνοιξῆς μὲ τὴν προετοιμασία τῶν ἀγρῶν³⁶, δηλαδὴ τὸ ξεκαθάρισμα. (Κάτι ἀνάλογο ἰσχύει στὴν Ἑλλάδα μὲ τὴ νεότερη γιορτὴ τοῦ ἀγίου Τρύφωνος, 1 Φεβ.). Ἐὰν ἡ ἀγροτική πρακτικὴ εἶχε σχέση μὲ τὴν Concordia τοῦ Μανλίου ἢ ὄχι δὲν εἶναι γνωστό, ὅπως καὶ στὴν περίπτωσι πού εἶχε σχέση, ποιά προηγεῖτο³⁷. Τελικὰ φαίνεται ὅτι ἡ θεότητα μὲ τὸ νὰ διακατέχει ὅλα τὰ κοινωνικά στρώματα τῆς Ρώμης καὶ νὰ ἀποκτᾷ τὴ σημασία μιᾶς ἐποχικῆς (ἀγροτικῆς, ἐργατικῆς) πρωτοχρονιάς, δηλώνει ὅτι μὲ αὐτὴ ἀρχίζει ἕνας νέος κύκλος ἐργασιῶν, ἀφοῦ ξεπεραστοῦν προβλήματα καὶ ἡ δυστοκία μιᾶς προηγούμενης περιόδου. Ἡ ἀκόμη ἕνας μονιασμένος ρωμαϊκὸς λαὸς μπορεῖ νὰ ὀρίζει μία καινούργια δημιουργικὴ καὶ καρποφόρο ἐποχὴ, μία *renovatio*. Ἡ Ρωμαϊκὴ δημοκρατία ὡς τὸ *imperium* τῶν ἐνωμένων Ρωμαίων πολιτῶν, γιὰ νὰ ἐξαπλωθεῖ στὴν Οἰκουμένη, ἔπρεπε πρῶτα νὰ ἔχει συνοχὴ καὶ ὁμόνοια. Ἡ Concordia ἦταν ἡ βάση τοῦ πολιτικοῦ, κοινωνικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ τῶν συστήματος τῶν Ρωμαίων, δηλαδὴ ὅλων τῶν τάξεων τῆς ρωμαϊκῆς Patria: αὐτοκράτορας, δῆμος, οἰκογένεια. Ὅλα ὅμως ἀρχίζαν ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν θεῶν, τὸν Jupiter στὸ Καπιτώλιον καὶ τὸν ἐκεῖ ναὸ τῆς Concordia.

Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω τὸ δημόσιο γεγονός τῆς συνάντησις τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Λικινίου στὸ Μεδιόλανο μὲ ἀντικείμενον τὴν παγκόσμια θρησκευτικὴ εἰρήνη (περικλείοντας προγενέστερες ἀποφάσεις) προσδιορίζεται στὴν 5 Φεβρουαρίου. Ὅμως ἡ ἰδιωτικὴ προσέκτασις τοῦ γεγονότος, ἂν εἶχε γίνῃ ὁ γάμος Λικινίου μὲ τὴν Κωνσταντία, δὲν θὰ μπορούσε νὰ συνέβῃ στὴν 5 (ἡμέρα τῶν Nonae) ἢ στὴν 6 Φεβρουαρίου, ἡμέρες θεωρούμενες ὡς μὴ εὐδαίμονες (*unlucky*) γιὰ γάμους³⁸. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ δόθηκε ὑπόσχεσις γάμου, ἀρραβῶνας καὶ ὁ γάμος νὰ ἔγινε ἀργότερα.

36. SCULLARD H.H., *Festival and Ceremonies*, 69.

37. Ἀποτελεῖ ἐρωτηματικὸν ἂν τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τοῦ Καπιτωλίου ἔγιναν μὲ τέτοιο σκοπὸ ἀπὸ τὸν ἀναθέτη Μάνλιο, δηλαδὴ ὅτι, μὲ δεδομένη τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀγροτικοῦ ἐθίμου, ἢ Ὁμόνοια νοεῖται ὡς ἡ ἀρχὴ μιᾶς μελλοντικῆς καρποφορίας, σὰν νὰ διώχνει τὰ ζιζάνια τοῦ χειμῶνα. Πάντως, κί ἂν δὲν ἰσχύει κάτι τέτοιο, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ λαϊκὲς συνήθειες χάνονται στὸ βάθος τῶν αἰώνων, θὰ μπορούσε νὰ ἰσχυριστεῖ κανεὶς ὅτι θὰ δινόταν στοὺς ἀγρότες τὸ σύνθημα: αὐτὸ πού θὰ παράγουν ὅλη τὴ χρονιά ἐνωμένοι νὰ προσέχουν μὴν τὸ διασκορπίσουν ἢ νὰ εἶναι προσφορὰ στὸν ἐνωμένο ρωμαϊκὸν λαόν.

38. Οἱ Ρωμαῖοι δὲν θεωροῦσαν εὐδαίμονες τὶς ἡμέρες: Καλένδες, Νῶνες, Εἰδοὶ (εἰδικὰ ἀκατάλληλες γιὰ γάμους) καὶ τὶς ἡμέρες πού τὶς ἀκολουθοῦν (*dies atrii*) ὅλων τῶν μηνῶν,

Στην περίπτωση τῆς ἑορτῆς τῆς 5ης Φεβρουαρίου 313, ἐφαρμόζουν καὶ οἱ δύο διαστάσεις τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος: τῆς ἀπόφασης γιὰ ἀνεξιθρησκία καὶ τῆς οἰκογενειακῆς συνύπαρξης λόγῳ τοῦ ἐπικείμενου γάμου Λικινίου-Κωνσταντίας. Ὁ Κωνσταντῖνος δὲν ἤθελε νὰ ὁμονοήσει μόνο ἡ κοινω­νία μὲ τὴν ἀνεξιθρησκία ἀλλὰ καὶ ἡ κυβερνώσα τάξη, οἱ οἰκογένειες τῶν αὐτοκρατόρων μὲ τὰ ἑνωτικὰ δεσμὰ τοῦ γάμου.

Ἡ δημόσια ἀνάδυση τῆς Concordia, δηλαδὴ τὸ γεγονός ὅτι χρησιμοποι­εῖται ἡ ἐπέτειος ὄχι ὡς ἀπλὸ ἀναμνηστικὸ γεγονός, ἀλλὰ μὲ τρόπο πὺν νὰ συντελεῖται ἡ ἀναβίωση τῆς ἰσχύος μίας θεοποιημένης πολιτικῆς ἀξίας μὲ ἓνα σύγχρονο ἱστορικὸ γεγονός μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὅτι διέπεται ἀπὸ μία «τελετουργικὴ» λογικὴ³⁹. Γιὰ νὰ ἐφαρμοσθεῖ ὁμως μία τέτοια πολιτικὴ λογικὴ χρειάζεται, «ἱερεῖς», «ἱερατεῖο» πὺν θὰ φέρουν τὴν ἀποκάλυψη τοῦ θείου θελήματος, τὴν καταλλαγὴν τοῦ θείου μὲ τὸν ἄνθρωπο. Ἀλλὰ τέτοιοι ἀποδείχθηκαν οἱ Κωνσταντῖνος καὶ Λικίνιος ὡς αὔγουστοι καὶ ποντίφηκες καθαρίζοντας τὴ ρωμαϊκὴ κοινω­νία ἀπὸ τὸ ἄγος τῶν διωγμῶν καὶ ἀναβίω­νοντας τὸ μυστήριον τῆς Concordia, καθαρτικῆς καὶ πλουτοδότρας θεότη­τας, σύμφωνα μὲ τὴν εἰκονογραφία τῆς. Τὸ ἴδιο, βέβαια, εἶχε ἐπιχειρήσει ὁ Διοκλετιανὸς μὲ ἄλλα μέσα καὶ ἐπὶ κλησὴ ἄλλου ἄτεγκτου καὶ ἀνυποχώρη­του θεοῦ, τοῦ Terminus (βλ. πὺν κάτω).

Οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἔβλεπαν στατικὰ τὶς γιορτὲς τους, ἀλλὰ τὶς θεωροῦσαν σὰν ἱερὰ ἀρχέτυπα τὰ ὁποῖα εὔρισκαν νέα ἐφαρμογὴ, ἀναβίωσαν σὸ παρὸν ἀποκτώντας ἐξελικτικὴ - ἀνανεωτικὴ προοπτικὴ. Τὸ σύμπαν τῶν θεῶν ἢ θεοποιημένων ὄντοτήτων τῆς Ρώμης ἀντανακλοῦσε τὶς πολιτικὲς ἐπιλογὲς τῶν ἡγετῶν καὶ τοῦ λαοῦ τῆς. Στὴν περίπτωση πὺν ἐξετάζεται ἰσχύει: Concordia (Capitolina?) ' Concordia nova (Divi Julii) καὶ Concordia (publica ἢ τῆς respublica) ' Concordia augusta. Στὰ 313, τὸ χρό­νιον πρόβλημα τῆς συνύπαρξης τῶν Χριστιανῶν στὴ ρωμαϊκὴ κοινω­νία ἔβρισκε λύση καὶ μία νέα περίοδος ἀρχίζει μὲ ὄλους ἐνωμένους κατ' ἐφαρ-

τὶς ταφικὲς ἡμέρες 13-21 Φεβρουαρίου, τὶς 9, 11, 13 Μαΐου, γενικὰ τὸν Μάιο καὶ ἀ' μισὸ Ἰουνίου λόγῳ πολλῶν ἑορτῶν, τὶς ἑορτὲς Mundus Patet (24/8, 5/10, 8/11) καὶ τὶς μεγάλες διακοπές. Βλ. SCULLARD H.H., *Festival and Ceremonies*, 45-46. CARCOPINO J., *Ἡ καθημε­ρινὴ ζωὴ στὴ Ρώμην σὸ ἀπόγειον τῆς αὐτοκρατορίας*, Ὁκεανὸς, Ἀθήνα 1971, 109 κ.έ.

39. Γιὰ τὸ τελετουργικὸ στοιχεῖον στὴν αὐλικὴ τέχνη βλ. MACCORMACK S. G., *Art and Ceremony in Late Antiquity*, University of California Press, Berkeley - Los Angeles - London 1981.

μογήν μιᾶς ἄλλης ἐκδοχῆς τῆς Concordia: religiosa, ἀντὶ τῆς ἐκδοχῆς τοῦ Διοκλιτιανοῦ ποὺ ἐπέβαλε τὴν καταναγκαστικὴ ὁμόνοια τῶν διωκτῶν. Νὰ πὼς ἐπιβεβαιώνεται τὸ μήνυμα τῆς 5^{ns} Φεβρουαρίου! Ὅμως γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο ὑπάρχει καὶ μία ἄλλη διάσταση: ἡ 25ⁿ Ἰουλίου 306, ἡμέρα μιᾶς ἀπὸ τὶς γιορτὲς τῆς Concordia ἦταν ἡ ἡμέρα ποὺ ἀνέλαβε τὸ ἀξίωμα τοῦ αὐγούστου⁴⁰.

Σὲ ἐφαρμογὴ τῶν παραπάνω οἱ Κωνσταντῖνος καὶ Λικίνιος συναντῶνται στὶς ἀρχὲς Φεβρουαρίου γιὰ τὴν οἰκογενειακὴ τους καὶ ταυτόχρονα δημόσια ὑπόθεση, ἡ ἐκ μέρους τῶν προβολὴ μιᾶς τέτοιας ἐπίσημης ἡμέρας σὲ ἓναν λαὸ μὲ ἰσχυρὲς οἰκογενειακὲς ἀξίες καὶ πολιτικὲς ἀρετὲς ἔδινε τὴν εὐκαιρία γιὰ ἀναγωγὴ σὲ περαιτέρω συμβολισμοὺς στοῦ παρόν. Εἰδικὰ στὴν ταραγμμένη περίοδο τοῦ 312/313 ἡ πολεμικὴ διαμάχη τῶν αὐγούστων σὲ Ἄνατολὴ καὶ Δύση καὶ κυρίως ἡ μεγάλη ὑπόθεση τῶν διακρίσεων κατὰ τῶν Χριστιανῶν (μὴ ἀνοχὴ, κατάσχεση περιουσίας) θὰ ὀριοθετοῦσαν τελεσίδικα μία πολιτικὴ ποὺ τόσο εἶχαν ἀνάγκη νὰ προβάλουν οἱ δύο ἡγέτες. Γι' αὐτὸ συνένωσαν τὴν πολιτικὴ κρατικὴ εἰρήνη μὲ τὴ δική τους οἰκογενειακὴ ἀρμονία, ὅπως ἀπαιτοῦσε ἡ παράδοση αἰώνων! Δύο ἡγέτες γίνονταν μία οἰκογένεια, δύο τμήματα τοῦ ἐνιαίου κράτους ἀνανέωναν τὴν ἐνότητά τους ποὺ εἶχε προηγουμένως διαταραχθεῖ. Ἀπὸ ἐδῶ προκύπτει ἡ ἐπικαιρότητα τῆς Concordia.

Ἡ χρῆσιμοποίηση ρωμαϊκῶν γιορτῶν γιὰ νέα πολιτικὴ, ἀντικαθιστώ- ντας μία δεκαετὴ διαμάχη μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ὁμοφυχίας/Concordia –ἐννοεῖται μὲν μόλις τοὺς ἐπέτρεψαν οἱ διάφορες συνθήκες ποὺ ἀντιμετώπιζαν– διαφαίνεται στὶς ἡμερομηνίες ποὺ ἐπιλέχθηκαν γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν ἐξῆς: 1) ἡ συμφωνία τοῦ Μεδιολάνου ἀπὸ τὸν Λικίνιο στὶς 13ⁿ Ἰουνίου τῆς ἴδιας χρονιᾶς (Νικομήδεια, 313), στὴ γιορτὴ τῶν Εἰδῶν –εἶναι ἐπίσημη ἡμέρα κάθε μῆνα ἀφιερωμένη στὸν Δία⁴¹ (ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴν προαναφερθεῖσα ἐορτὴ θεᾶς τῆς μητρότητας, τῆς Mater Matuta, τὰ Matralia, στὶς 11 Ἰουνίου, βλ. πὸ πάνω, σημ. 11)– καὶ ταυτόχρονα (13-15 Ἰουνίου) στὴ χαρμόσυνη μὲ τὴν τέλεση τοῦ ἐλάσσονα Quinquartus τῶν tibicines (φλαουτιστῶν)⁴².

40. BARNES T.D., *The New Empire of Diocletian*, 5.

41. SCULLARD H.H., *Festivals and Ceremonies*, 42-43.

42. SCULLARD H.H., *Festivals and Ceremonies*, 150-153. Ὁ MILLAR F., *The Emperor*, 582, δέχεται ὅτι ὁ Λικίνιος στὶς 15 Ἰουνίου διέταξε τὴν τοιχοκόλληση (posting up) τοῦ διατάγματός του στὴ Νικομήδεια.

Ἡ ἐπιλογή δείχνει τὸ πνεῦμα τοῦ ἐκδότη νὰ δημοσιοποιήσει τὸ κείμενο σὲ ἐπίσημη καὶ δὴ χαρούμενη ἡμέρα. 2) τὸ προγενέστερο διάταγμα τοῦ Γαλερίου (311) γιὰ τὸν τερατισμὸ τῶν διωγμῶν, σὲ ἀνάλογο κλίματος ἡμέρα, σὺς 30 Ἀπριλίου⁴³ (πάντως λίγες μέρες προτοῦ πεθάνει)⁴⁴ ποὺ εἶναι: ἀφενὸς ἢ 3^η ἡμέρα τῆς δήμερης γιορτῆς τῆς Ἀνοιξέως Floralia (Ludi Florae) ἀφιερωμένης στὴ θεὰ Flora, ἀφετέρου τὴν παραμονὴ τῆς ἡμέρας ἀνάληψης τοῦ ἀξιώματος τοῦ αὐγούστου τὴν 1η Μαΐου 305⁴⁵ (στὴν ἑορτὴ τῆς εὐεργετικῆς Ἀγαθῆς Θεᾶς, τῆς Bona Dea⁴⁶), ὁπότε νοεῖται ὡς προεόρτιο δῶρο (largitio) στοὺς πολίτες. 3) τὸ διάταγμα τοῦ Μαξιμίνου, «φιλιῆς ἀνοχῆς» γιὰ τοὺς Χριστιανούς, ἐκδόθηκε σὺς 6 Ἀπριλίου 312 (II Idus Aprilis)⁴⁷ στὴ διάρκεια τῆς ἑπταήμερης ἑορτῆς τῶν Μεγαλνσιῶν (Megalensia), πρὸς τιμὴν τῆς Κυβέλης-Magna Mater (4-10 Ἀπριλίου). Ἦταν γαλαντόμος θεὰ ἀλλὰ καὶ προστατευτικὴ (σὲ ἀμυντικὴ διάταξη) τῶν πόλεων καὶ τειχῶν, ἡ μεγάλη προστάτιδα τῆς Ρώμης ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν καρχηδονιακῶν πολέμων, ὅταν εἶχε μεταφερθεῖ τὸ εἶδωλο τῆς θεᾶς ἀπὸ τὴ Φρυγία καὶ ἐγκαινιάστηκε ὁ ναὸς τῆς στὸν Παλατῖνο (204 π.Χ., 191 π.Χ.)⁴⁸. 4) Ἐνα ἀνάλογο ἔγγραφο ἐξέδωσε ὁ Μαξέντιος γιὰ τὴν Ἀφρικὴ ἀποκαθιστώντας τὴν δημευθεῖσα περιουσία λόγω τῶν διωγμῶν, ἀφοῦ λίγα χρόνια πρὶν τοὺς εἶχε σταματήσει⁴⁹, ἀλλὰ οἱ ἡμερομηνίες δὲν εἶναι γνωστές.

43. ΓΛΑΒΙΝΑΣ Α., *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας, Α'*, Θεσσαλονίκη 1986, 223.

44. SEECK O., *Regesten*, 159. BAYNES N., *Constantine the Great and the Christian Church*, London 1972, 69 κ.έ. MILLAR F., *The Emperor*, 578-579.

45. BARNES T.D., *The New Empire*, 4.

46. Γιὰ τὶς δύο γιορτὲς βλ. JAMES E.O., *Seasonal Feasts and Festivals*, London 1961, 169-170. Ἡ Bona Dea σχετίζεται μὲ τὴ γονιμότητα τῶν γυναικῶν. Πλούταρχος, Καῖσαρ, 9. SCULLARD H.H., *Festivals and Ceremonies*, 116-118. BROUWER H.H.J., *Bona Dea. The Sources and the Description of the Cult*, Leiden 1989, 370-372. BURKERT W., *Μυστηριακὲς λατρεῖες τῆς Ἀρχαιότητος*, Ἀθήνα 1994 (Harvard Univ. Press 1987), 45. Ἡ Flora ἢ Flora Mater σχετίζεται μὲ τὴ εὐφορία τῆς γῆς καὶ τῶν γυναικῶν. SCULLARD H.H., *ὄ.π.* 110-111. PRELLER L., *Römische Mythologie*, Berlin 1881, 431-434.

47. St. Mitchell, Maximinus and the Christians in A.D. 312: a new latin Inscription, *JRS* 78 (1988), 105-124. Βλ. καὶ ΓΛΑΒΙΝΑΣ Α., *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας*, 223-225. MILLAR F., *The Emperor*, 320, 581.

48. SCULLARD H.H., *Festivals and Ceremonies*, 97 κ.έ. Βλ. καὶ ZANKER P., *Ὁ Αὐγούστος καὶ ἡ δύναμη τῶν εἰκόνων*, 154.

49. ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία VIII, 14. MILLAR F., *The Emperor*, 577-578.

Ἡ ἔκδοση σχετικῶν ἐγγράφων κάτω ἀπὸ τὴν ἴδια λογικὴ τῆς ἐπετείου ἐορτῆς ἀφορᾷ καὶ σπὴν ἔναρξιν τῶν διωγμῶν. Τὸ ἴδιο τὸ διάταγμα ἔναρξιν τοῦ μεγάλου διωγμοῦ κατὰ τῶν Χριστιανῶν ἐκδόθηκε στὶς 23 Φεβρουαρίου (303), ἡμέρα τῆς γιορτῆς Terminalia, ὅπου ὁ Διοκλετιανὸς κηρύσσει ἐκτὸς νόμου τὸν Χριστιανισμό. Ὁ Terminus, θεὸς τῶν Ὁρίων⁵⁰, ἦταν θεό-ττα-σύμβολο τῆς διατήρησης τῶν δυνάμεων τῆς Ρώμης, τιμῶμενος ἐντὸς του ναοῦ τοῦ Καπιτωλίνου Διός⁵¹ (πάλι ἐντοπίζεται τὸ μοντέλο τῆς ἐκπόρευσης πολιτικῆς ἀπὸ τὸ Καπιτώλιο). Ὁ Λακτάντιος μάλιστα ἐξ αὐτοῦ τοῦ γεγονότος σχολίασε, –κι αὐτὸ εἶναι δεῖγμα ὅτι ἀπασχόλησε τοὺς συγχρόνους του– ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς τότε τέθηκε ἐκτὸς ὁρίων⁵². Ἡ ἐπιλογὴ τῆς ἡμέρας ἐπομένως δείχνει ὅτι οἱ ὑπεύθυνοι ἤθελαν νὰ δηλώσουν τὸ στίγμα τους: ἡ κατάστασις θεωρήθηκε ὅτι εἶχε ξεφύγει ἀπὸ τὰ ὅρια, ὅποτε μετὰ ἀπὸ δύο αἰῶνες ὑπαναχωρήσεων οἱ «ἐκτὸς νόμου» ἔπρεπε νὰ διαγραφοῦν ὡς «ξένοι», νὰ ἀποβληθοῦν πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας τοῦ κυβερνήτη θεοῦ Juppiter.

Οἱ δύο ἐορτὲς (Terminalia 303, Concordia in Capitolio 313) φαίνονται νὰ ὁρίζουν τὴν ὑπαρξιν ἑνὸς δεκαετοῦς διαγράμματος γιὰ τὸ πῶς πρέπει νὰ ἄρχισαν καὶ πῶς κατέληξαν τὰ πράγματα στὴ συμφωνία τοῦ Μεδιολάνου. Τὸ ἀρχικὸ σχέδιο, αὐτὸ τοῦ Διοκλετιανοῦ, ἂν εἶχε τοὺς ἴδιους πρωταγωνιστὲς καὶ εἶχε πετύχει, θὰ ἦταν νὰ λήξουν οἱ διωγμοὶ ἐπίσημα μίᾳ ἄλλῃ ἡμέρᾳ πὸ νὰ ἀντανακλοῦσε τὸν θρίαμβο τῆς Ρώμης. Τυπικὰ αὐτὸ θὰ συνέβαι-

50. RE, A.1, 781-785. Ὁ Πλούταρχος (Νομάς, 16), ἀναφέρει τὶς συνθηκῆς ἴδρυσης τοῦ ἱεροῦ τοῦ Τέρμονος καὶ τῆς Πίστεως «τὴν μὲν Πίστιν ὄρκον ἀποδείξει Ρωμαίοις μέγιστον ... ὁ δὲ Τέρμων ὄρος ἂν τις εἴη ... Νουμᾶ φιλοσοφῆσαντος ὡς χρὴ τὸν ὄριον θεόν, εἰρήνης φύλακα καὶ δικαιοσύνης μάργον ... Δεσμὸν γὰρ εἶναι τῆς δυνάμεως τὸν ὄρον ἂν φυλάττηται μὴ φυλαττόμενον δὲ τῆς ἀδικίας ἔλεγχον». Γιὰ τὰ Terminalia καὶ τὸ ἱερό του Terminus μέσα στὸν ναὸ τοῦ Δία στὸν Καπιτωλίνου βλ. SCULLARD H.H., *Festival and Ceremonies*, 79-80, 268.

51. PICCALUGA G., *Terminus. I segni di confine nella religione romana*, Roma 1974, 123 κ.έ. WARDLE D., *Vespasian, Helvidius Priscus and the Restoration of the Capitol*, *Historia* 45 (1996), 211, ὅπου βιβλιογραφία.

52. De mortibus persecutorum, 12: «*Inquiritur peragenda rei dies et felix ac potissimum Terminalia deliguntur ... ut quasi terminus imponeretur huic religioni. Ille dies primus leti primusque malorum causa fuit*» (=Βεργίλιος, Αἰνειάς, IV, 169-170). ΓΛΑΒΙΝΑΣ Α., *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας*, Τεύχ. Α'. Θεσσαλονίκη 1986, 211. Ὁμοίως στὶς 23 Φεβ. 155 μαρτύρησε ὁ Πολύκαρπος στὴ Σύμωρη, τὴν πόλη πὸ πρῶτη στὴ Μικρὰ Ἀσία εἰσέγαγε τὴ θεότητα Roma.

νε πριν από τους Ludi saeculares του 313 (βράδυ 31 Μαΐου έως 3 Ιουνίου), Ἀγῶνες πού ἔφεραν τὴ Χρυσὴ Ἐποχὴ⁵³, ἐφόσον οἱ διώξεις δὲν συμβιβάζονται μὲ τὴν ἱερότητα τῶν ἡμερῶν. Οἱ Ludi, σύμφωνα μὲ τὸν ἔθνικὸ Ζώσιμο (κεφ. 2), μὲ τὸ πὺ ὁργανώθηκαν τὴν προηγούμενη φορὰ ἀπὸ τὸν Σεπτίμιο Σεβῆρο (204), ἦταν νὰ γίνουν τὸ 313 (στὴν 3^η ὑπατεία Λικινίου καὶ Κωνσταντίνου), δὲν τελέσθηκαν μὲ ἀπόφαση τοῦ Κωνσταντίνου. Ὁ Ζώσιμος (II, 7,2) τὸ κατέγραψε αὐτό, ἀλλὰ δὲν εἶπε τὸ γιατί. Γιὰ νὰ κατανοηθεῖ τὸ ζήτημα, θὰ πρέπει νὰ γίνει ἀναδρομὴ στὸ πρότυπό του Αὐγούστου, ἀφοῦ ἡ περίοδος προετοιμασίας τοῦ κράτους μέχρι τοὺς πρώτους Ludi Saeculares (ἀρχὲς Ἰουνίου 17 π.Χ.) ἄρχισε ἀπὸ τὸ 27 π.Χ. (13 Ἰαν. =Εἰδοί, ἡμέρα τοῦ Δία!), τὴ θεωρούμενη ὡς *Respublica restituta*⁵⁴. Προκύπτει ἐπομένως μία δεκαετὴς περίοδος προετοιμασίας γιὰ τὴν καθαρτικὴ καὶ γονιμικὴ γιορτὴ τῆς νέας γενιᾶς τῆς Ρώμης. Ἐπίσης ὁ Δομετιανὸς τὸ 83 μ.Χ. (=100 χρόνια *saeculum augustum* ἀπὸ τὸ 17 π.Χ. (παρόλο πὺ τέλεσε τοὺς Ludi Saeculares τὸ 88 ἀντὶ τοῦ 93)⁵⁵ ἐνήργησε κάθαρση τοῦ κράτους ἐκδιώκοντας μὲ διάταγμα ὅλους τοὺς «Φιλοσόφους», ὅπως οἱ Στωϊκοί, οἱ «Μαθηματικοί» καὶ οἱ «Ἀστρολόγοι»⁵⁶. δηλαδὴ τώρα πέντε χρόνια πριν ἀπὸ τοὺς Ἀγῶνες. Ἀλλὰ καὶ ὁ Σεπτίμιος Σεβῆρος (193-211) ἀν καὶ εὐνόησε ἀρχικὰ Ἑβραίου καὶ Χριστιανούς⁵⁷, ὁργάνωσε μὲ διάταγμα διωγμὸ τὸ

53. Οἱ γιορτὲς αὐτὲς μὲ συμμετοχὴ μόνον τῶν Ρωμαίων, ἀφιερωμένες στὸν Δία καὶ τὴν Περσεφόνη, τὴν Ἥρα (Juno), τὴς Εἰλειθυΐες κ.ἄ., μὲ τὴν ὁποία γίνονταν ἡ ἀνακήρυξη (ἐπιστροφὴ) τοῦ Χρυσοῦ αἰῶνα – ἀρχικὰ τὸ 17 π.Χ. Γιὰ τοὺς Ludi Saeculares βλ. πρόχειρα J. GAGÉ, *Recherches sur les Jeux séculaires*, Paris 1934. ZANKER P., *Ὁ Αὐγουστος καὶ ἡ δύναμη τῶν εἰκόνων*, 224-232.

54. Γιὰ τὸ αὐγούστειο δεκαετὴς πρόγραμμα θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς ἀνανέωσης (27-17 π.Χ.) βλ. GRANT M., *Roman anniversary Issues*, 4. ZANKER P., *Ὁ Αὐγουστος καὶ ἡ δύναμη τῶν εἰκόνων*, 128 κ.ἔ., 224 κ.ἔ.. GRAF FR., *Εἰσαγωγή στὴν ἀρχαιογνωσία*, 453. Γιὰ τὴν κίνηση πὺ προκαλοῦσε ἡ R.R. στὴν ἐπετειακὴ νομισματικὴ βλ. GRANT M., *Roman Anniversary Issues*, passim.

55. Γιὰ τὴν ἐπέτειο τοῦ Saeculum καὶ τὴν ἔκδοση μεταλλίων βλ. GRANT M., *Roman Anniversary Issues*, 164.

56. *IEE*, Στ', 431.

57. ΣΙΑΜΑΚΗΣ Κ., *Ἐξωχριστιανικὲς μαρτυρίες γιὰ τὸ Χριστὸ καὶ τοὺς χριστιανούς*, ἐκδόσεις Ἄθως, Ἀθήνα 2000, 81-82.

202⁵⁸, δύο χρόνια πριν από τους *Ludi Saeculares* (204)⁵⁹. Τα παραδείγματα δείχνουν ότι η επικείμενη άνατολή του νέου αιώνα με την υποσχόμενη γονιμότητα (313 κ.έ.) συνειρμικά έφερε ως προϋπόθεση την κάθαρση του Ρωμαϊκού κράτους από τους Χριστιανούς⁶⁰. Όπως φαίνεται όμως η τελευταία (11^η) δεκαετία του προηγούμενου σιβυλλικού αιώνα (204-313), ουσιαστικά συμπίπτει με την δεκαετή περίοδο προετοιμασίας (303-311/12) για είσοδο στον επόμενο αιώνα.

Ο μεγάλος διωγμός άρχισε επίσημα και θα έπρεπε να κλείσει πάλι επίσημα, τουλάχιστον όπως έβλεπαν πια το ζήτημα οι αυτοκράτορες της δεύτερης γενιάς της Τετραρχίας και αφού προηγήθηκαν τα διατάγματα των Γαλερίου, Μαξιμίνου και Μαξεντίου. Φαίνεται ότι κρίθηκε (άραγε τελευταία στιγμή;) πώς αυτό μπορούσε να γίνει στον ίδιο μήνα που άρχισε ο διωγμός (23 Φεβ. 303, 5 Φεβ. 313) -ό Φεβρουάριος είναι ο μήνας των καθαρμών (februa=καθαρός⁶¹, πρβλ. και την προετοιμασία - καθαριότητα των χωραφιών), δηλαδή μία τελετουργική λήξη του⁶². Οι δύο θεότητες που ανέλαβαν να δικαιολογήσουν στο συμβολικό επίπεδο τις πράξεις των έκδοτων τους ήταν υπό την έποπτεία του Καπιτωλίνου Δία⁶³: ο σταθερός και ανυποχώρητος *Terminus* λατρευόταν μέσα στον μεγάλο ναό του Δία-Jupiter, ενώ η διαλλακτική και αδελφική *Concordia* λατρευόταν σε κοντινή απόσταση.

58. ΕΥΣΕΒΙΟΣ, *Έκκλησιαστική Ιστορία*, Ι, 1.1. *Historia Augusta* (Severus, 17.1). ALLARD P., *Histoire des persecutions pendant le premier moitié du troisième siècle (Septime Sèvre, Maximien, Dèce) d'après les documents archéologique*, Paris 1886, 16-53. ΓΛΑΒΙΝΑΣ Α., *Ιστορία της Έκκλησίας*, 159-160.

59. Εὐσέβιος, *Έκκλησιαστική Ιστορία*, 7,7,1. *Γερόνυμος*, *De Viris Illustribus*, III, 52. Βλ. ΣΙΑΜΑΚΗΣ Κ., *Μαρτυρίες*, 82.

60. Πώς θα δικαιολογούσε ο Κωνσταντίνος τη μη τέλεση τόσο παλαιών εορτών με τις συναφείς πολιτιστικές εκδηλώσεις τους, σχετικές με το φλέγον θέμα της *renovatio* της Ρώμης, αν δεν έβλεπε λάθη και ένοχες στο υπέυθυνο για την οργάνωση των Άγώνων πολιτικό σύστημα; (Το όποιο πάλι δεν φαίνεται να άντέδρασε σοβαρά σε μία τόσο σημαντική για το μέλλον της Ρώμης άπόφαση, όπως πίστευαν).

61. SCULLARD H.H., *Festival and Ceremonies*, 69-70.

62. Θα μπορούσε κανείς να ίσχυριστεί ότι υπάρχει μία «όμοιοπαθητική» μέθοδος καθαισμού: το όμοιο με το όμοιο. Έτσι άντι της προσπάθειας να όμογενοποιηθεί η ρωμαϊκή κοινωνία με άποβολή εκτός όρίων της των Χριστιανών, εφαρμόζεται μία άλλη έκδοχή του ρωμαϊκού συστήματος, της βούλησης του Δία, της όμοψυχίας, της ένωσης του λαού με την έλευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως.

63. Σχετική είναι η έκδοση το 27 π.Χ. στις 13 Ιανουαρίου (γιορτή των Ειδών) της *Respublica Constituta*, βλ. GRAF FR., *Είσαγωγή*, τόμ. Β', 453.

Αὐτὴ φαίνεται ἦταν ἡ ἑρμηνεία τῶν πραγμάτων ποὺ ἔδινε ἐπίσημα ὁ Κωνσταντῖνος.

Ἦσον ἀφορᾷ στοὺς ἐκτελεστές της πολιτικῆς, ὁ μὲν συνεπώνυμος τοῦ Δία Διοκλιτιανὸς (θεωρούμενος ἐνσάρκωση τοῦ θεοῦ κυβερνήτη θεοῦ Δία, τοῦ ὑπέρτατου θεοῦ τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, δηλαδὴ *Jovius*) φαινόταν ὅτι τὸ 303 ἐνεργοῦσε κατ' ἐντολὴν του μὲ «ρόπαλο» τὸν *Λίθο-Terminus*, οἱ δὲ συναυτοκράτορες Κωνσταντῖνος καὶ Λικίνιος, ἐνωμένοι μὲ τὰ οἰκογενειακὰ δεσμά, ὑπὸ τὴν ἔμπνευση τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς τῆς «διαλλακτικῆς» (καρδιακῆς) *Concordia*, –πλὴν ὅμως κι αὐτῆς εὐρισκόμενης ὑπὸ τὴ βούληση τοῦ Δία–, ἐπέβαλαν ὀριστικὰ τὴ λήξη σὲ ἓνα θέμα ποὺ ταλάνιζε τὴ Ρώμη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προηγούμενη δεκαετία, κατὰ περιόδους τὰ τελευταῖα 250 χρόνια (ἐπίσημη ἀρχὴ τὸ 64 μ.Χ., διωγμὸς στὸ 10^ο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Νέρωνα). Τὸ πρῶτο σχέδιο ὅμως δὲν τελεσφόρησε καὶ ἀντὶ μίας ἄλλης προέκυψε ἡ ἐορτὴ τῆς *Concordia* κάτω ἀπὸ ἐντελῶς διαφορετικὴ προοπτικὴ γιὰ τὸ μέλλον. Τελικὰ νέοι ἄνθρωποι καὶ νέα δεδομένα ἔδωσαν ἄλλη λύση: κάθαρση τοῦ κράτους ὄχι ἀπὸ τοὺς διωκόμενους ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἄγος τῶν διωγμῶν, πάντοτε ὅμως ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς ρωμαϊκῆς *renovatio* γιὰ τὸ μεγαλεῖο τῆς Ρώμης.

Ἡ ἀπόκλιση ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ πρόγραμμα, στὸ ὁποῖο ἤδη εἶχαν ἔκ τῶν πραγμάτων μεταστραφεῖ οἱ ἄλλοι συνάρχοντες (*Μαξιμίνος, Μαξέντιος, Λικίνιος*) διαμορφώνει καὶ τὸ εἶδος τῆς τελετουργικῆς λογικῆς τοῦ Κωνσταντῖνου ποὺ διαφέρει λόγῳ τῶν νέων ἀντιλήψεων γιὰ τὸ θεῖον ποὺ ἐφάρμοξε: 1) Κατ' ἀρχὴν δὲν τίθεται θέμα νὰ ἀποδεχόταν ὡς παραδοσιακὸς Ρωμαῖος τὴν *Concordia* ὡς θεότητα, ἐπειδὴ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπέφευγε τὶς θυσίες σὲ θεοὺς ἀκόμη καὶ στὸν *Καπιτωλῖνο Δία*⁶⁴ ἢ τοὺς *Ludi Saeculares* στὶς ἀρχὲς Ἰουνίου 313, ἂν καὶ χρησιμοποιεῖ τὸν σιβυλλισμό⁶⁵. 2) Ἡ ἀνανεωμέ-

64. KERESZTES P., *Constantine*, 27 κ.έ. PASCHOU D. FR., *Zosime* 2,29 et la version païenne de la conversion de Constantin, *Historia* 20 (1971), 334-353. BARNES T.D., *Constantine's Prohibition of Pagan Sacrifice*, *American Journal of Philology*, CV (1984), 69-72. MALCOLM ERRINGTON R., *Constantine and the Pagans*, *GRBS* 29 (1988), 309-318. Βλ. καὶ MACCORMACK S.G., *Art and Ceremony*, 34.

65. Ὁ σιβυλλισμὸς ἐκφράζει τὴ μαντικὴ πρόβλεψη καὶ ἀνέκαθεν σχετιζόταν μὲ τὸ πεπρωμένο τῆς Ρώμης. Αὐτὸ συνέβη μὲ τὴν ἑρμηνεία ποὺ ἀπέκτησε ἡ «μπτέρα τῶν μαχῶν του», ἡ εἰσβολὴ στὴ Ρώμη στὶς 28 Ὀκτωβρίου 312. Τὴν παραμονὴ τῆς μάχης εἶχαν ἀνοικτεῖ τὰ σιβυλλικὰ βιβλία καὶ μία προφητεία δόθηκε ὑπὲρ τοῦ Μαξεντίου (*Λακτάντιος*, 44.

νη πολιτική του Κωνσταντίνου τὸ 313 ἀντιμετώπιζε τὸν Θεὸ τῶν Χριστιανῶν μὲ οὐδέτερη ἀντίληψη, πλὴν ὅμως ἱερή. Ἔτσι στὸ ἴδιο τὸ διάταγμα τῶν Μεδιολάνων χρησιμοποιεῖται πλεόν ὁ ὅρος *divinitas* ἢ *summa divinitas* (Lactantius, 48.2.3 ὅπως καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς⁶⁶). Ἡ πολιτική του γιὰ μερικὰ ἀκόμη χρόνια θὰ χρησιμοποιοῦσε τὸ θεῖον μὲ ἰδιαίτερο τρόπο, ἀπὸ θρησκευτικῆς πλευρᾶς οὐδέτερα, σὲ μία ἀφηρημένη ἐκδοχή του⁶⁷. Στὴν περίπτωσή του ἰσχύει κάτι ἄλλο, μὲ τὸ νὰ ἀποδίδει ὁ ἴδιος στὸν ἑαυτὸ του ἱερότητα λόγω τοῦ ἀξιώματός του, ἦταν μέσα σὲ ἀποδεκτὰ ὅρια, ἐπειδὴ ἐνεργοποιοῦσε ὄχι θεότητες ἀλλὰ ἀρχές, ἱερὰ ἀρχέτυπα: τὸ 313 ἡ ὀριστική κάθαρση ἐρχόταν μὲ τὴν Concordia, τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς ὁμοφυχίας τοῦ λαοῦ (Ρωμαίων πολιτῶν καὶ ὑποτελῶν). Ἔτσι, ἂν καὶ ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε παρεκκλίνει ἀπὸ τὸ ἐθνικὸ-θρησκευτικὸ πνεῦμα τοῦ Διοκλετιανοῦ, συνέχιζε τὴν ἴδια πολιτική, ἀλλὰ τώρα οὐδέτερη ἀπὸ πλευρᾶς πιστεύω. Γι' αὐτὸ ἐντάσσει τὴ λήξη τοῦ διωγμοῦ (καὶ ὄλων τῶν προηγουμένων), μέσα στὸ ἴδιο πλαίσιο τοῦ θρησκευτικοῦ ἡμερολογίου τῆς Ρώμης, τὸ ὁποῖο βέβαια αὐτὸς ἐρμήνευε συμβολικά. Τὸ καινούργιο στὴ ρωμαϊκὴ πολιτικὴ σκηνὴ ἀναδεικνυόταν μὲ ἐπίσημο τρόπο, δίνοντας ἔτσι τὴν αἴσθηση τῆς ἀλλαγῆς μιᾶς ἐποχῆς σὲ ἄλλη, τὴν ὁποία εὐδοκοῦσε τὸ θεῖον γενικῶς, ὁ Δίας, ὅπως καὶ ἡ Concordia, ἀλλὰ μὲ ἀλληγορικὸ τρόπο.

Ἀργότερα πάλι ὁ ἴδιος θὰ προβεῖ ἢ θὰ συνδράμει σὲ ἀνάλογη, δηλαδὴ οὐδέτερη, χρῆση ρωμαϊκῶν παγανιστικῶν ἐορτῶν (τέτοια ποὺ τὶς ὀδηγοῦσε σὲ ἐξουδετέρωσή τους) καὶ μάλιστα σὲ πολὺ σημαντικὲς περιπτώσεις, οἱ ὁποῖες, ὅπως συνέβη μὲ τὸ διάταγμα-ἀπόφαση τῶν Μεδιολάνων, διαμόρφωσαν οὐσιαστικὰ τὸν κόσμο: 1) Ὁ πρῶτος καθεδρικός ναὸς τῆς Ρώμης, τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Λατερανοῦ, ὁ ὁποῖος κτιζόταν ἀπὸ τὸ 313, ἐγκαινιάζεται στὶς 9 Νοεμβρίου 318 (*Liber Pontificalis*,

Ζώσιμος, Β', XVI.1), βλ. ΛΑΚΤΑΝΤΙΟΣ, *De mortibus persecutorum*, 44,8: Ὁ Μαξέντιος «*libros sibyllinos inspicit iubet: in quibus repertum est illo die hostem Romanorum esse peritum*». Ὅταν ὅμως ἐκεῖνος «ἔχασε», τὸ «θέσφατον» χαρίσθηκε στὸν νικητὴ, ποὺ τὸ ἀποδέχθηκε ἀσμένως, βλ. GAGÉ J., *Apollo imperial, garant des "Fata Romana"*, *ANRW II*. 17.2 (1981), 562-630, ἰδιαίτερα, 607-608.

66. KERESZTES P., *Constantine*, 32 κ.έ.

67. Γιὰ τὴ σχετικὰ οὐδέτερη θρησκευτικὴ πολιτικὴ τοῦ Κωνσταντίνου εἰδικὰ ἀπέναντι στὸν πολυθεϊσμὸ ἔχουν γραφεῖ πολλά. Περιορίζομαι στὸν A. ALFÖLDI, *The Conversion of Constantine*, 36 κ.έ.

1,172)⁶⁸. Ἡ ἐπιλογή αὐτὴ σχετίζεται μὲ τὴν ταφικὴ γιορτὴ *Mundus Patet* (8 Νοε.), ἡμέρας τῆς «ἐξόδου» τῶν *Manes* ἀπὸ τὸν ταφικὸ λάκκο τῆς *Ceres* (=Δήμητρας)⁶⁹. Τώρα ὅμως ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία τιμοῦσε τὶς ψυχὰς τῶν «Ἐσφαγμένων» Μαρτύρων (Ἐποκ. 6, 9-11), οἱ ὁποῖες ἦταν σὰν νὰ «ἐξέρχονταν στὸν ἀέρα» γιὰ νὰ γιορτάσουν τὴν καινούργια ἐποχὴ. 2) Πάλι στὶς 8 Νοεμβρίου 324, θὰ τελεσθεῖ ἡ *consecratio* (θεμελίωση) στὴν πόλη τοῦ Κωνσταντίνου, τὴ Χριστιανικὴ πρωτεύουσα τῆς Ἀνατολῆς⁷⁰, ἐνῶ τὰ ἐγκαίνια θὰ τελεσθοῦν στὶς 11 Μαΐου 330, ἡμέρα τῆς ἐπίσης ταφικῆς γιορτῆς *Lemuria*⁷¹. 3) Τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως στὴν Ἱερουσαλὴμ (*Aelia Capitolina*) τὸ 335 θὰ γίνουν στὶς 13 Σεπτεμβρίου (Εἰδοί, ἡμέρα τοῦ Δία), ἡμέρα τῶν ἐγκαίνιων τοῦ ναοῦ τοῦ Καπιτωλίνου Διὸς Ρώμης (509 π.Χ.)⁷². Κοινὸ στοιχεῖο καὶ τῶν τριῶν περιπτώσεων εἶναι ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ ρωμαϊκοῦ μύθου μεταφέρεται στὸ ἐπίπεδο τοῦ λόγου (Κωνσταντινούπολη, Ἱερουσαλὴμ) ἢ τῆς θεολογίας (ναὸς Λατερανοῦ). Αὐτό, ἂν μὴ τί ἄλλο δὲν εἶναι παρὰ μία μετάπτωση ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ-παγανιστικὸ σημεῖο στὸ λογικὸ καὶ τελετουργικὸ, δηλαδὴ στὸ ἱερὸ ποὺ συνοδεύει τὸν ἡγέτη. Ἀποδέκτες ἦταν αὐτοὶ ποὺ σέβονταν καὶ ἐμπιστεύονταν τὴ ρωμαϊκὴ παράδοση, τὸν ἀρχέτυπο κόσμο τῆς, βλέποντας νὰ ἔχει ἐφαρμογὴ συνεχῶς στὸ παρόν· νὰ ἀναβιώνει.

Ὅτι ἡ ἀπόφαση τοῦ Μεδιολάνου ἐντάσσεται σὲ αὐτὴ τὴ λογικὴ φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ διωγμοὶ στὴν οὐσία εἶχαν σταματήσει πρὶν ἀπὸ ἀρκετὸ διάστημα (311/12). Δὲν ἔτρεχαν οἱ συντελεστές τῆς γιὰ νὰ προλά-

68. KRAUTHEIMER R., *Παλαιοχριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1991, 59-63, ὅπου βιβλιογραφία. STEINBY M., *LTUR*, IV, 230-233. Τὰ ἐγκαίνια πρέπει νὰ ἔγιναν στὶς 8 Νοε. καὶ ἡ ἐπίσημη ἑναρξη (ἡ πρώτη Λειτουργία) τὴν ἐπόμενη. Τὸ ἴδιο σχῆμα, δηλ. ἡ ἀφιέρωση τῆς παραμονῆς μίας γιορτῆς στὰ ἐγκαίνια διαπιστώνεται π.χ. στὰ ἐγκαίνια τῆς Ἁγίας Σοφίας τὸ 360. Βλ. ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ ΣΤ., *Ρωμαϊκὲς γιορτὲς καὶ ἐγκαίνια χριστιανικῶν ναῶν*, 57-58.

69. SCULLARD H.H., *Festival and Ceremonies*, 180, 197.

70. ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ ΣΤ., «Οἱ Ψυχὲς τῶν Προγόνων καὶ ἡ οἰκοδομὴ τῆς Πόλης: τὸ πλατωρικὸ ὑπόβαθρο τῶν ἐγκαινίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως», *Βυζαντικά 18* (1988), 288-307.

71. ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ ΣΤ., «Οἱ Ψυχὲς τῶν Προγόνων», ὁ.π. ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ ΣΤ., Ἡ Ἀνθοῦσα στήλη τοῦ Μ. Κωνσταντίνου: ἀπὸ τὴ νεοπλατωνικὴ κοσμοθεωρία στὴν καλλιτεχνικὴ ἔκφραση, *Βυζαντικά 19* (1999), 67-95.

72. BAUMSTARK A., *Liturgie comparée*, Paris 1953, 203. BORGHAMMAR ST., *How the Holy Cross was found*, Stockholm, 1991, 102-103. ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ ΣΤ., «Ρωμαϊκὲς γιορτὲς καὶ ἐγκαίνια χριστιανικῶν ναῶν», 59.

βουν τις ἐξελίξεις, ἀλλὰ ἔβλεπαν ψύχραιμα τὸ μέλλον, μία νέα ἐποχή, πὸν εἶχε ἤδη προαποφασισθεῖ. Δὲν ἦταν δύσκολο νὰ περιμένουν ἓνα ἢ δύο χρόνια. Ἔτσι οἱ δύο συναυτοκράτορες –δηλαδὴ ἡ γραμματεία τους– πρέπει νὰ εἶχαν ὑπολογίσει ἀπὸ πρὶν τὴν 5^η Φεβρουαρίου νὰ εἶναι ἡμέρα πολιτικῆς συμφωνίας καὶ ταυτόχρονα σὲ μία παράπλευρη ἡμέρα νὰ τελεσθεῖ ἡ οἰκογενειακὴ τους γαμήλια ὑπόθεση, στὴν οὐσία κρατική. Καὶ γι αὐτὸ διάλεξαν ἡμέρα τέτοια πὸν νὰ ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα καὶ σὲ ἀξιωματούχους καὶ στὸν ἀπλὸ λαό.

Ἡ τελετουργικὴ διάσταση τῆς ἡμέρας συμφωνίας τοῦ Μεδιολάνου, λόγω τῆς ἔνταξής της στὸ ἡμερολόγιο τῆς Ρώμης, ἐπιβαλλόταν ἀπὸ τὴ μορφή πὸν ἀποκοτοῦσε ἡ νέα πολιτικὴ τοῦ Κωνσταντίνου, ἔχοντας πρόθεση νὰ ὀρίσει μία ἀφετηρία γιὰ τὸ δικό του κράτος κάπως ἀποστασιοποιημένα ἀπὸ τὴν παλαιὰ θρησκεία ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό. Θὰ δοῦμε ὅτι τὸ 312-313 τὸ ρωμαϊκὸ κράτος περνοῦσε σὲ μία καινούργια φάση, τέτοια πὸν ἔδινε στοιχεῖα ἀλλαγῆς ἐποχῆς (αἰῶνα), τὰ ὁποῖα ἐκμεταλλεύτηκαν οἱ ἐπιτελεῖς του ὡς timing, ὅχι μόνο σὲ ἐτήσια βάση ἀλλὰ καὶ ἐποχῆς (αἰῶνα).

Ἡ πολιτικὴ ἐκμετάλλευση καὶ νέα πρακτικὴ ἐρμηνεία τῶν ρωμαϊκῶν ἑορτῶν ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο ἐντοπίζεται: α) στὴ χρήση τῆς ἑορτῆς τοῦ Lustrum τοῦ Μαξεντίου –6η ἐπέτειος, ἀνέβηκε στὸν θρόνο στὶς 28 Ὀκτ. 306–, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ γίνῃ ἡμέρα νίκης του (27/28 Ὀκτ. 312)⁷³. β) στὴν περίπτωση μὴ τήρησής των, πρῶγμα πὸν συνέβη μὲ τοὺς Ludi Saeculares τοῦ 313⁷⁴. Ὁ Ζώσιμος (κεφ. 2) ἀναφέρει ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἀπέφυγε (ὡς αὐγουστος τῆς Δύσεως) νὰ τελέσει τοὺς νέους Ludi Saeculares τοῦ 313, πὸν ὀρίζαν τὸν νέο (ἀνὰ 110 χρόνια) βιολογικὸ κύκλο τῆς Ρώμης, γεγονός τὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος (II, 7, 2) θεωρεῖ ὅτι στάθηκε ἡ ἀφορμὴ τῆς παρακμῆς τοῦ Ρω-

73. Ὁ σιβυλλισμός, ἡ ψυχὴ τῆς Ρώμης, χρησιμοποιήθηκε στὴ δημόσια καταξίωσή του. (Τὰ σιβυλλικά βιβλία ἀνοίγονταν γιὰ νὰ δώσουν χρησμούς - συμβουλὲς σὲ μεταβατικὲς καὶ κρίσιμες περιόδους, ὅταν τὸ μέλλον προσδιόριζε τὸ παρόν), βλ. γιὰ τὸ θέμα BARNES T.D., *Constantine and Eusebius*, 42-43. BARNES T.D., *The New Empire*, 12-13. Πάντως τὴν εἰδικὴ σημασία τῆς ἡμέρας φαίνεται ὅτι ἐπιδίωξαν καὶ οἱ δύο ἡγέτες, ἄσχετα ἂν κατέληξε νὰ τὴν οἰκειοποιηθεῖ ὁ νικητὴς.

74. Ἦταν μοναδικὴ γιορτὴ, πὸν ὀρίζουν τὸν νέο σιβυλλικὸ (ἀπολλώνιο) αἰῶνα 110 ἐτῶν σημειώνοντας ἀλλαγὴ στὸ πολιτικὸ-κοσμικὸ ἐπίπεδο (ἐγκαίνια ναοῦ Δία καὶ κατάργηση τυραννίας τὸ 509 π.Χ.) καὶ ὅχι στὸ στενὸ ἀστικὸ ρωμαϊκὸ (ab urbe condita, πὸν ὑπῆρχε ἄλλη σειρά ἀνάλογων Ludi στὰ 800, 850, 900 ἢ 1000 χρόνια).

μαϊκοῦ κράτους. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἔξ αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ὁ Κωνσταντῖνος ἤδη ἀπὸ τὸ 313 ἔπαιρνε ἀποφάσεις γιὰ μία νέα πολιτική, ὥστε νὰ μὴν ὑπολογίζει τοὺς *Ludi Saeculares*, ἀφοῦ ἡ προηγούμενη δεκαετία συνέπεσε (ἢ συντονίστηκε ἐσκεμμένα) μὲ τὴ δεκαετία κάθαρσης (303-312/13). Ὁ παλὸς κόσμος τῶν θεῶν τῆς Ρώμης εἶχε ξεπέσει μέσα του ὡς θρησκεία, ὄχι ὅμως ὡς δέσμη συμβόλων.

Ἄν ὅμως ὁ Κωνσταντῖνος χρησιμοποιοῦσε στὸν πόλεμο ποὺ ἔκανε κατὰ τοῦ Μαξεντίου τὴν ἡμέρα θριάμβου τοῦ ἀντιπάλου του, πόσο μάλλον ὁ ἴδιος θὰ ἔκανε τὸ ἴδιο γιὰ μία πράξη μὲ τέτοια προοπτικὴ στὸ μέλλον τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους καὶ τῆς κοινωνίας.

Ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν περιοδικὴ ἀλλαγὴ τοῦ σιβυλλικοῦ (ἀπολλώνιου) αἰῶνα κατὰ κάποιον τρόπο ξεπεράστηκε ἀπὸ μία ἀνάλογη σύγχρονη θεώρηση στὸ πολιτικὸ καὶ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο, ὅπου διαπιστώνεται πάλι ἀλλαγὴ ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ σὲ μία οὐδέτερη λογικὴ. Μετάβαση σὲ νέα ἐποχὴ ὀρίζεται (ἀναδρομικὰ) καὶ ἡ 1^η Σεπτεμβρίου τοῦ 312, ποὺ ἔμεινε ὡς ὀριακὸ ἔτος στὴν ἱστορία τῶν χρονολογικῶν συστημάτων, ἀφοῦ ἀπὸ τότε ἐφαρμόζεται τὸ σύστημα τοῦ κύκλου τῶν βυζαντινῶν ἰνδικτιῶνων, μὲ τὸ ὁποῖο ὅλο τὸ Κράτος ἐνοποιεῖτο σὲ οἰκονομικὴ βάση μὲ ἐνιαῖο χρονολογικὸ σύστημα⁷⁵. Αὐτὸ συνέβη, ἀφοῦ εἶχε προηγηθεῖ τὸ 298 (=ἔτος 1050 AUC) ἡ πλήρης ὁμογενοποίηση τῆς αὐτοκρατορίας σὲ 100 περίπου ἐπαρχίες ὑπὸ ἐνιαίᾳ διοίκηση. Τὴν ἴδια χρονιά ἡ ἐπίθεση κατὰ τοῦ Μαξεντίου (312), ὁ ὁποῖος θεωρεῖτο σφετεριστὴς τοῦ ἀξιώματός του, προσέδωσε στὸν Κωνσταντῖνο τὸν τίτλο τοῦ ἐλευθερωτῆ (*liberator*) ἀπὸ τύραννο (Οἱ ὄροι δόθηκαν ἀπὸ τοὺς νικητὲς καὶ ἀσφαλῶς γιὰ ἕναν ἡγέτη, τὸν Μαξέντιο, ὅταν εἶχαν προηγηθεῖ τόσο αὐτοκράτορες κατώτεροι τῶν πολιτικῶν ἀξιῶν τῆς Ρώμης, εἶναι, ἂν ὄχι ὑπερβολικοί, μέρος τῆς κρατικῆς προπαγάνδας τῶν νικητῶν)⁷⁶. Ἦταν ἐποχὴ ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐξαρθεῖ ἡ *Libertas* (=πολιτικὴ ἐλευθερία ὑπὸ τὸν νόμο καὶ ὄχι ἡ αἴσθηση τοῦ αὐτεξουσίου τοῦ ἀτόμου⁷⁷), ὑπὲρ τῆς ὁποίας ἔγι-

75. GRUMEL V., *Traité d' études byzantines. La Chronologie*, Paris 1958, 193-203.

76. MILLAR F., *The Roman Emperor, 577, 578*, καὶ σημ. 6. Γιὰ τὴν ἐλευθερία ποὺ σήμαινε ἡ νίκη τοῦ Κωνσταντίνου βλ. ALFÖLDI A., *The Conversion of Constantine*, 62 κ.έ. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Μαξεντίου ὡς «τυράννου» θεωρεῖται συμβατικὸς βλ. MACCORMACK S.G., *Art and Ceremony*, 34, 289, σημ. 99, ὅπου πηγές.

77. ADKINS L. & ADKINS R., *Dictionary of Roman Religion*, 133. WIRSZUBSKI CH., *Liberty as a political Idea at Rome during the Late Republic and Early Principate*, Cambridge Classical Studies, Cambridge 1950, 1-3.

νε ή μάχη, άλλη μία προσωποποιημένη ρωμαϊκή αρχή που συνδύαζε το πνεύμα (ἐλευθερία) με την ύλη (οικονομία), δηλαδή τα δικαιώματα του ρωμαίου πολίτη, στηριζόμενα στην περιουσία του. Έτσι εξηγείται γιατί στο διάταγμα του Μεδιολάνου αποδόθηκαν στην Έκκλησία και τους πιστούς μαζί με την ἐλευθερία ἐπιλογής θρησκευτικού πιστεύω και οί δημευθεῖσες ἰδιοκτησίες των. Ήταν ἐπιταγή τῆς Libertas, τὴν ὁποία εἶχαν ἤδη ἐφαρμόσει καὶ ὁ Μαξιμιανὸς καὶ κυρίως ὁ Μαξέντιος πρὶν ἢ κατὰ τὸ 312⁷⁸. Ἐπομένως τὸ πνεῦμα ἀλλαγῆς τοῦ νέου αἰώνα κατὰ Κωνσταντῖνο στηρίχθηκε οὐσιαστικά σὲ δύο βασικούς πυλώνες: τὸν πολιτικό-οικονομικὸ (με τὸν ὁποῖο συνδέεται ἡ Libertas, 312) καὶ τὸν πολιτικό-θρησκευτικὸ (τὸν ὁποῖο ὑποβάλλει ἡ Concordia, 313). Μετὰ τὴ διοικητική, ἡ οικονομική ἐνοποίηση τοῦ κράτους –δηλαδή ἡ οικονομική του ὑπόσταση– ἀπαιτοῦσε ἐλεύθερο πνεῦμα, μακριὰ ἀπὸ μονομανεῖς θρησκευτικὲς ἐπιδιώξεις, ἀλλὰ καὶ πνεῦμα καταλλαγῆς καὶ ὁμόνοιας.

Τὸ ἴδιο πνεῦμα ἐπηρέασε καὶ τὰ εἰκαστικά πολιτικά σύμβολα. Ἀπὸ τῆ μία μεριά σὲ νομίσματα δηλώνεται κάποια σχέση τοῦ Κωνσταντίνου με τὸν Ἕλιο-Sol Invictus, θεὸ τοῦ πατέρα τοῦ Κωνσταντίου⁷⁹, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη, δεῖγμα ὅτι εἰσέρχονται ὡς ἄπλὰ ἱερά σύμβολα, τὸ μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ, ἕνας τύπος ἀστεριοῦ ἢ ἡλίου, ἐμφανίζεται σὲ νόμισμα τῶν Τρεβήρων⁸⁰. Ἡ ἰδιότητα τοῦ ἐλευθερωτῆ τῆς Ρώμης (τοῦ χορηγοῦ τῆς Libertas) διαπιστώνεται σὲ δύο δημόσια ἔργα τέχνης. α) ἕνα ἄγαλμα τοῦ Κωνσταντίνου κρατώντας σταυρὸ στήνεται στὴ Ρώμη περὶ τὸ 315 (Εὐσέβιος, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, IX.9.10-11· Βίος Κωνσταντίνου, I.40). β) Τὴν ἴδια χρονιὰ μετὰ τὰ decennalia ἐγκαινιάζεται ἡ ἀψίδα θριάμβου τοῦ Κωνσταντίνου πὸς ἀρχισε νὰ κτίζεται ἀμέσως μετὰ τὴ νίκη του κατὰ τοῦ Μαξεντίου (312) δίπλα στὸ Κολοσσαῖον, στὸν κῶρο - σύμβολο τοῦ μαρτυρίου τῶν Χρι-

78. MILLAR F., *The Roman Emperor*, 578, σμ. 8 (σύμφωνα με τὸν Αὐγουστίνου, *Contra pagmenianum donatistam*, 1, 18, ὁ Μαξέντιος παραχώρησε «indulgentia» καὶ «libertas»), 581-582 (Ὁ Μαξιμίνος παρέσχε δωρεά: ἐλευθερία λατρείας, οἰκοδομὴ ναῶν, ἐπιστροφὴ οἴκων καὶ κτημάτων, βλ. Εὐσέβιος, Ἐκκλ. Ἱστορία, IX, 10, 6-12).

79. ALFÖLDI A., Die Sol Comes-Münze von Jahre 325. Neues zur Bekehrung Constantins, *Mullus, Festschrift Theodor Klauser*, JAC, 1 (1964), 10-16.

80. ALFÖLDI A., The Helmet of Constantine with the Christian Monogram, *JRS*, XXII (1932), 12 κ.έ. pl. IV. ALFÖLDI A., *The Conversion of Constantine*, 40-41.

στιανῶν, ὅπου ἡ ἐπιγραφή διαλαλεῖ τὸν ἐλευθερωτὴ Κωνσταντῖνο⁸¹. Στὸ μνημεῖο αὐτό, διαπιστώνεται ἡ νέα χρήση τῶν καταλοίπων τοῦ παρελθόντος, δηλαδή ἐγκολπώνεται ἡ παλαιότερη ἔνδοξη ρωμαϊκὴ παράδοσι⁸² καὶ ἀποκτᾶ νέα προοπτικὴ.

Ἐκ τῶν παραπάνω προκύπτει ἡ τήρηση μιᾶς οὐδέτερης (ἐνδιάμεσης) πολιτικῆς τοῦ Κωνσταντίνου: παραμερίζεται ἡ ἀποκλειστικὰ θρησκευτικὴ (πολυθεϊστικὴ) χρῆσις στὴν πολιτικὴ χρησιμοποιοῦντας μία νέα ἀφρημένη ἐκδοχὴ τῆς. Δὲν καταργοῦνται ἀκριβῶς οἱ ρωμαϊκὲς γιορτὲς (μὲ ἐξαιρέσει τὴν πολὺ σπάνια –καὶ μαγικοθρησκευτικὴ– γιορτὴ τῶν *Ludi Saeculares*), ἀλλὰ στὴν πολιτικὴ πράξι ἀποκτοῦν νέα οὐδέτερη (μὴ θρησκευτικὴ) διάστασι ὅπως καὶ πρακτικὴ σημασία. Ἡ νέα χρῆσις τῶν παραδοσιακῶν ἐορτῶν, στὰ πλαίσια πάντα τῆς ἱερότητας, εἶναι ὅπως εἶδαμε μία ἐκδοχὴ τῆς ρωμαϊκῆς *renovatio*. Θεωροῦνται ὡς ἀπλὰ ἀρχέτυπα τῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς ζωῆς.

Ἐπομένως, τὸ κοσμοϊστορικὸ γεγονός τοῦ 313 ποὺ ἐπιβεβαίωσε τὴν ἐνότητα τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους μὲ τὸν τετραμερισμὸ τῶν θρησκευτικῶν διακρίσεων, οἱ τότε κρατοῦντες δὲν εἶχαν παρὰ νὰ τὸ προβάλλουν, σύμφωνα μὲ τὴς συνήθειες τῆς ἐποχῆς, μὲσω μιᾶς ρωμαϊκῆς ἐορτῆς ὅχι θεοῦ (*deus/a*) ἢ ἐκθεωμένου προσώπου (*divus/a*), ἀλλὰ ἀφρημένης ἱερῆς ἔννοιας (*divinitas*). Δὲν ἦταν δυνατὸν μὲ τὴ λογικὴ ποὺ κυριαρχοῦσε τότε νὰ διαλέξουν τὴ γιορτὴ μιᾶς θεότητας, ὅπως π.χ. μιᾶς μπηρικῆς θεᾶς, ποὺ ἀνταποκρίνεται σὲ ἄλλες ἀξίες, πάντως ἀγγίζοντας τὴν ψυχὴ τοῦ παγανισμοῦ, τὴ γονιμότητα. Ἴσως μόνον σὲ μία τέτοια γιορτὴ, μὲ εἰδικὴ λειτουργία ὅπως τῆς *Concordia*, ὑπὸ τὴν (συμβολικὴ) αἰγίδα τοῦ ὕψιστου κυβερνήτη Δία-*Jupiter*, μποροῦσε νὰ δικαιολογηθεῖ καὶ νὰ προκληθεῖ ἐντύπωσι στὸ κυρίαρχο σῶμα τῶν φίλων τῆς παραδοσιακῆς θρησκείας ἢ τὴν παλαιὰ κυ-

81. ALFÖLDI A., *The Conversion of Constantine*, 65-75. ROSS HOLLOWAY R., *Constantine and Rome*, Yale University Press, 2004, 19 κ.έ.

82. Τὸ σύνολο περιεῖχε ἀνάγλυφα (*spolia*) ποὺ ἀναφέρονται σὲ νίκες τοῦ Τραϊανοῦ, Ἀδριανοῦ καὶ Μάρκου Αὐρηλίου, δηλαδή σὲ στιγμὲς τῆς Χρυσῆς Ἐποχῆς τῆς Ρώμης (*Temporum felicitas*). Ἐχει ἐπισημανθεῖ ἡ εἰδικὴ τοπογραφικὴ σχέση τῆς Ἀψίδας τοῦ Κωνσταντίνου μὲ τὴν Ἀψίδα τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου. Ἐτσι ἔρχεται νὰ φανεῖ ὡς ἀνανεωτικὴ τῆς Χρυσῆς Ἐποχῆς, τῆς ἑναρξῆς ἐνὸς νέου Αἰῶνα, βλ. PIERCE PH., *The Arch of Constantine: Propaganda and Ideology in Late Roman Art*, *Art History* 12 (1989), 387-418.

ρίαρχη τάξη τῶν διοικούντων Ρωμαίων, πού ἦταν ἡ πλειοψηφία, ἀλλά καί σέ ὄλους τοὺς πολῖτες· νὰ περάσει ὡς ἀλλαγὴ μὲ νόημα καὶ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο. Γινόταν ἕνα εἶδος μετάθεσης τοῦ θρησκευτικοῦ στοιχείου στὸν χῶρο τῆς λογικῆς ἢ ἀκόμη ὑλοποίησης τῶν πάγιων ἐντολῶν τοῦ ὑπέρτατου θεοῦ, πού ἦταν καὶ θεὸς ὄλων.

Ἡ 5^η Φεβρουαρίου 313, λίγους μῆνες πρὶν ἀνοιχθεῖ μὲ τοὺς *Ludi Saeculares* (γιὰ τὴν ἀκρίβεια πρὶν προκηρυχθῶν ἐπίσημα γιὰ τὶς 1 ἕως 3 Ἰουνίου) ἕνας νέος «βιολογικὸς» αἰώνας τῆς Ρώμης, ἦταν τὸ τέλος μιᾶς ἐποχῆς καὶ ἡ ἀρχὴ μιᾶς νέας, μὲ τὸ νὰ κλείσει μία ἀνοικτὴ πληγὴ, τὸ ἄγος τῶν θυμάτων τῶν διωγμῶν, ἐπίσημα μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς πολιτικῆς νομιμοφροσύνης καὶ ἐλευθερίας μέσῳ τῆς *Libertas* (312) καὶ μὲ τὴ συμφιλίωση μέσῳ τῆς *Concordia* (313). Οἱ Ἐθνικοὶ θὰ ἔπρεπε στὰ πλαίσια τῆς ὁμόνοιας καὶ τοῦ δικαίου νὰ ξεχάσουν τί ἔκαναν καὶ οἱ Χριστιανοὶ νὰ συγχωρήσουν τί τοὺς ἔκαναν, δηλαδὴ νὰ μὴν ἀντεκδικηθῶν καὶ ἀρχίσει νέος γῦρος μίσους. Ἄν τὸ πλησίασμα τῶν πολιτῶν, ἡ προοπτικὴ μιᾶς νέας συλλογικῆς ζωῆς ἦταν μικρὴ ὑπόθεση, τότε θὰ μπορούσαν νὰ βροῦν μία ὀποιαδήποτε, ἀνεπίσημη καὶ καθημερινὴ ἡμέρα. Ἐδῶ ὅμως διακυβεύονταν ἡ ἰσορροπία τοῦ κράτους, τὰ ἴδια τὰ οἰκονομικὰ του συμφέροντα. Τὸ μέλλον καὶ ἡ προοπτικὴ τῆς νέας γενιᾶς πού προοιώνιζαν οἱ *Ludi Saeculares*.

Ἡ συνόπαρξη πολιτικῆς συμφωνίας ἢ διατάγματος μὲ τὴν οἰκογενειακὴ ὑπόθεση δείχνει ὁμοίως τὸ νέο ἦθος. Ἄν καὶ ἡ 5^η Φεβ. δὲν θὰ ἦταν ἡμέρα γάμου τοῦ Λικινίου καὶ τῆς Κωνσταντίνης, μὲ φόντο τὴ γιορτὴ μιᾶς θεότητας πού ἐνίσχυε τὴ ρωμαϊκὴ οἰκογένεια, ἡ νέα συγγένεια θὰ εἶχε ἄλλο χαρακτῆρα, ξεπερνώντας τὴ διαρχία Κωνσταντίνου - Λικινίου. Ἡ ὑπόθεση ἑνὸς κράτους ὁμόνοιας θὰ στηριζόταν σὲ μία μονιασμένη οἰκογένεια. Κι ἐδῶ διαπιστώνεται ὅτι τίθενται οἱ βάσεις μιᾶς μελλοντικῆς κατάστασης, ὅταν μετὰ τὸ 324 στὸ Ρωμαϊκὸ κράτος θὰ κυριαρχήσει ἡ οἰκογένεια τοῦ Κωνσταντίνου· μία ἔμμεση ἀναδίπλωση ἀπὸ τὴν τετραρχία πού συγκροτήθηκε χωρὶς τόσο οἰκογενειακὴ ὅσο μὲ φιλική, δηλαδὴ ἰδεολογικὴ βάση, ἐξοῦ καὶ τὰ γνωστὰ ἀνάγλυφα τῶν τετραρχῶν στὸ Βατικανὸ καὶ Ἁγιο Μάρκο Βενετίας⁸³. Τώρα πᾶ φαίνεται νὰ ἐξελίσσεται ἀντὶ γιὰ Τετραρχία σὲ Διαρχία. Ἄπὸ τὰ 313 κ.έ. θὰ ἦταν μᾶλλον μία «διμερὴς ἐνότητα». Τὴν *Concordia* στὸ ἔξῃς θὰ ἀνελάμβανε νὰ διαφημίσει μετὰ τὸ διάταγμα τῶν

83. KITZINGER E., *Byzantine Art in the Making*, London 1977, 9, 12.

Μεδιολάνων ή Χριστιανική Ἐκκλησία με τή γνωστή Concordia Apostolorum⁸⁴.

Ἦν, τελικά, οἱ δύο αὐγουστοὶ συναντήθηκαν στίς ἀρχές Φεβρουαρίου (δηλαδή με τή δεύτερη ἐρμηνεία τοῦ χωρίου Θεομνήστου: ἀρχές Φεβρουαρίου ἔγινε ἡ λήξη τῆς ταχύτατης πορείας ἀπό Carnuntum σέ Μεδιόλανο), δέν ἔπρεπε παρὰ νά διαλέξουν, με τήν ἀπαραίτητη ρωμαϊκή ἐπισιμότητα, μία ἡμέρα με τίς ἐξῆς προδιαγραφές (ὅπως θά ἔκανε ὁ Ἰουλιανός τὸ 362): 1) ἡμέρα ἐπίσημη, 2) ἡμέρα μὴ θρησκευτική με θυσίες ἢ ἀναφορὲς σέ θεοὺς, 3) ἡμέρα μεταβατική, ὀρίζουσα τήν ἀλλαγὴ μιᾶς ἐποχῆς, 4) ἡμέρα συμβολική-παραδειγματική: ἔνωση τοῦ κράτους, ἔνωση τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας, 5) ἡμέρα παραδοσιακή-ἱστορική, σχετική με τὸ πεπρωμένο τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ νά δημιουργεῖ τή σύνθεση μέσα ἀπὸ τίς ἀντιθέσεις καὶ διενέξεις, 6) ἡμέρα συστημική-ἰδεολογική, τοῦ καθεστώτος (dominium τοῦ Διοκλητιανοῦ, ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ Δία), ἡ καπιτωλιανὴ Concordia τοῦ κυβερνήτη Δία καὶ ὅχι ἡ δημοκρατικὴ τῆς 22^{ns} Ἰουλίου τοῦ Καμίλλου ἢ τῆς 16^{ns} Ἰανουαρίου τῶν Αὐγούστου-Τιβερίου.

Οἱ λόγοι ποὺ συνηγοροῦν σέ αὐτὴ τὴν πρόταση εἶναι οἱ ἐξῆς: 1) Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴν ἐπίσημη ἰδεολογία: ἡ πολιτικὴ τῆς Concordia - Ὁμόνοιας ἀποτελοῦσε ἐπιταγὴ τῆς ἐποχῆς, τῆς «Concordia Augustorum» καὶ τοῦ συστήματος, τῆς Τετραρχίας τοῦ Διοκλητιανοῦ, ποὺ τὴν ἀνέδειξε· ἰδιαίτερα μετὰ ἀπὸ ἓνα ζήτημα, τῶν διωγμῶν, ποὺ συγκλόνισε τὸ ρωμαϊκὸ κράτος. 2) Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὰ λαϊκὰ στερεότυπα: ἡ 5ⁿ Φεβρουαρίου ἔχει κάτι τὸ ἀφετηριακό, ὀρίζοντας τὴν ἀρχὴ τῆς ἀγροτικῆς ἐργασίας σέ ἐτήσια βάση, γεγονός τὸ ὁποῖο στὴν πολιτικὴ ἀρένα μεταφέρεται ὡς τακτοποίηση ἐκκρεμοτήτων τῆς διοίκησης (ἔδω τῆς πολιτικῆς τοῦ Διοκλητιανοῦ), στὸ τέλος μιᾶς δεκαετίας (303-312/13) καὶ στὴν ἀρχὴ μιᾶς νέας περιόδου γιὰ τὸ κράτος. 3) Ἡ 5ⁿ Φεβρουαρίου εἶναι ἡμέρα ποὺ ἀνταποκρίνεται στίς προδιαγραφές τῆς συμφωνίας κοινωνικῆς εἰρήνης καὶ ἐπιγαμίας τῶν αὐτοκρατόρων. Δέν ὁμονοοῦσαν μόνον οἱ δύο ἡγέτες στὴν πολιτικὴ, ἀλλὰ καὶ γίνονταν οἱ ἴδιοι μία οἰκογένεια. Ὅπως μία οἰκογένεια γινόταν ὅλο τὸ (κοινωνικὰ διαιρεμένο ἕως τότε) ρωμαϊκὸ κράτος. 4) Ἦν ἄλλες σημαντικὲς γιορτὲς ἀπὸ μέσα

84. HUSKINSON J.M., *Concordia Apostolorum. Christian Propaganda at Rome in the Fourth and Fifth Centuries. A Study in Early Christian Iconography and Iconology*, BAR International Series 148, 1982, 112-113.

Ἰανουαρίου ἕως μέσα Φεβρουαρίου τέτοιες πού νά προσλαμβάνουν μία τελετουργική ἀντίληψη τοῦ γεγονότος δὲν ὑπάρχουν στὸ ἡμερολόγιο τῆς Ρώμης τόσο δέκα καὶ περισσότερο ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τὴν 5^η Φεβρουαρίου, ὅσο καὶ δέκα ἡμέρες μετὰ⁸⁵. 5) Πέραν αὐτοῦ, ἡ προτίμηση σὲ μία προσωποποιημένη ἀξία τῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς συνείδησης (στὰ πλαίσια γενικότερης προσπάθειας ἠθικῆς-συμβολικῆς χρήσης τῶν ρωμαϊκῶν ἑορτῶν πού ἐνεργοῦσε ὁ Κωνσταντῖνος, ἀλλὰ καὶ τῆς ἴδιας τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ κράτους), ἐρμηνεύει γιατί δὲν ἐπελέγη ἡμέρα ἀφιερωμένη σὲ μία μείζονα μυθική θεϊκή μορφή (ὅπως ἡ γενάρχη Venus-Ἀφροδίτη, ἡ γαλαντόμος Ceres-Δήμητρα, ἡ σοφὴ Minerva-Ἀθηνᾶ, ἡ οἰκογενειακὴ Juno-Ἥρα) ἀλλὰ οὔτε καὶ σὲ ἐλάσσονα. Σὲ ὅλον τὸν Ἰανουάριο καὶ Φεβρουάριο δὲν ὑπάρχει καμία ἀνάλογη ἑορτὴ παρὰ μόνον ἐλασσόνων παραδοσιακῶν ρωμαϊκῶν θεοτήτων ἢ ἐχόντων ταφικὴ ἀναφορὰ⁸⁶. 6) Ἡ συνεκφορὰ τῆς νέας πολιτικῆς μὲ τὴν οἰκογενειακὴ ὑπόθεση ἀποτελεῖ μία ἐπιλογή πού θὰ ἔχει συνέχεια. Τώρα τίθενται οἱ πρῶτες βάσεις τοῦ μελλοντικοῦ κράτους-δυναστείας. Ἀσφαλῶς ἐπιγαμίες γίνονταν καὶ πρὶν στὴ Ρώμη, ἀλλὰ τώρα τὸ γεγονός κρίνεται ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα.

Μόνον μία θεότητα ρωμαϊκῆς πολιτικῆς καὶ οἰκογενειακῆς ἀξίας, χωρὶς τὸ καθαρὰ παγανιστικὸ χαρακτῆρα, ἐνδείκνυτο, γιὰ νὰ κλείσει τὸ κακὸ παρελθὸν καὶ νὰ δώσει μέλλον. Ἔτσι, πού ἀκόμη κι ἂν κανεὶς δὲν δεχτεῖ στὶς ἀρχὲς Φεβρουαρίου τὴν παραμονὴ τοῦ Κωνσταντίνου στὸ Μεδιόλανο, ἀλλὰ σὲ ὅλο τὸ δίμηνο στὶς ἀρχὲς τοῦ ἔτους (βλ. πρὶν πάνω), πάλι ἡ γιορτὴ τῆς Concordia εἶναι ἡ πρὶν πιθανὴ ὑποψήφια ἡμέρα.

Ἡ 5^η Φεβρουαρίου, ἐπίσημη ἡμέρα τῆς συμφωνίας στὸ Μεδιόλανο, ἔπρεπε νὰ μείνει στὴν συνείδηση ὅλων. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι γιὰ χάριν τῆς μετακινήθηκαν οἱ δύο ἡγέτες σὲ ἓναν ὀνόματι καὶ πράγματι «ἐνδιάμεσο» τόπο, τὸ Μεδιόλανο, μεταξὺ Ρώμης καὶ Carnuntum. Ἦταν μία ἡμέρα πού

85. Στὶς 15 Ἰανουαρίου εἶναι τὰ Carmentalia, στὶς 27 τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τοῦ Κάστορα καὶ Πολυδεύκη στὸν Φόρο τῆς Ρώμης, στὶς 24-26 Ἰανουαρίου μία γιορτὴ τῆς σπορᾶς (Paganalia). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μερὶς εἶναι στὶς 15 Φεβρουαρίου τὰ Λουπερκάλια, γιορτὴ τῆς γονιμότητας, ἐνῶ στὶς 13-22 Φεβρουαρίου ταφικὲς γιορτές, βλ. SCULLARD H.H., *Festival and Ceremonies*, 62 κ.έ.

86. Εἶναι οἱ ἑξῆς: 1/1: Ἀσκληπιός, 9/1: Agonalia, 11/1, 15/1: Carmentalia, 24-26/2: Paganalia, 13-21/2: Parentalia, 15/2: Lupercalia, 17/2: Feralia, 23/2: Terminalia, 24/2: Regifugium, 27/2: Equirria), βλ. στὸν SCULLARD H.H., *Festival and Ceremonies*, ὀ.π.

ἐτιμᾶτο ἡ *ιερότητα* μιᾶς ἐκδοχῆς τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐγκολπωνόταν ἰδέες συνύπαρξης ἀλλὰ καὶ οἰκουμενικὴ ἀποστολή. Ἐκ τῶν παλαιῶν κόσμων μόνον ὁ ρόλος τοῦ κυβερνήτη *Jupiter* μποροῦσε νὰ ὑπονοηθεῖ καὶ πάλι χωρὶς κάποιο παγανιστικὸ ὑπαινιγμὸ (ὅπως καὶ στὸν ναὸ τῆς Ἀναστάσεως). Ἡ ἱερότητα τῆς ἐξουσίας δὲν προδικάζει ἀποκλειστικὴ θρησκευτικὴ θεώρησή της, ἡ ὁποία εἶναι στὴν οὐσία θεοκρατικὴ. Ἀντίθετα ἡ ἐξουσία, ἐπειδὴ χρειάζεται μεταβολὴ καὶ ἀνανέωση (*renovatio*), δὲν μπορεῖ νὰ ἐξελιχθεῖ στὸ ἄγνωστο καὶ χωρὶς ἀρχὲς καὶ πυξίδα. Γι' αὐτὸ σὲ τέτοιες μεταβατικὲς περιόδους (ὅπως ἡ περίοδος 312-313) ἀναδύεται ὁ ἀρχετυπικὸς κόσμος μιᾶς κοινωνίας, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι ρομαντικὴ κίνηση, ἀλλὰ εὐνοεῖ νέες χαράξεις – πού ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ παρελθόν– γιὰ μία ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ προσεκτικὴ πορεία στὸ μέλλον. Ἐνα τέτοιο ἱερὸ ἀρχέτυπο ὑπῆρξε καὶ ἡ *Concordia* γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ κοινωνία καὶ γι' αὐτὸ τὸ τότε πολιτικὸ σύστημα τὴν εἶχε ἀνάγκη γιὰ νὰ εἶναι ἡ γέφυρα πού θὰ ὀδηγήσει ἀπὸ μία 10ετία διωγμῶν (οὐσιαστικὰ 250ετία νομικῆς ἐκκρεμότητας καὶ ἐσωτερικῶν παλινδρομήσεων) σὲ ἕναν καινούργιο κόσμον. Ἡ ἡμέρα ἔπρεπε νὰ εἶναι σημαντικὴ καὶ σημαδιακὴ, δηλαδὴ διδακτικὴ μὲ βάση τοὺς συμβολισμοὺς τῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς σκέψης καὶ παράδοσης, καὶ χωρὶς τὴν ἐπαναγωγὴν στὸν ρωμαϊκὸ θρησκευτικὸν κόσμον τοῦ παρελθόντος.

Προέκταση τῆς τελετουργικῆς λογικῆς τῶν πράξεων τῶν δύο ἡγετῶν εἶναι ἡ ἀνάγκη ἑνὸς ἐπίσημου κειμένου: Ἐφόσον ὁ διωγμὸς ἄρχισε μὲ διάταγμα, θὰ ἔπρεπε νὰ λήξει πάλι μὲ διάταγμα. Θὰ ἦταν ἀντιφατικὸ νὰ ἐπιλεγεῖ ἐπίσημη ἡμέρα γιὰ μία ἀνεπίσημη πράξη. Φαίνεται τελικὰ ὅτι ἡ δημόσια («τελετουργικὴ», θεατρικὴ) λήξη τῆς δεκαετίας τῶν διωγμῶν ἀπαιτοῦσε στὰ πλαίσια τῆς ἐπισημότητας, ὅπως ἀκριβῶς πρότεινε ὁ *M. Anastos*, καὶ ἕνα γραπτὸ κείμενον. Ἀλλιῶς θὰ ἦταν σὰν νὰ ἔμεναν καὶ οἱ δύο ἡγέτες μετέωροι, μὲ ἕνα εἶδος συμφωνίας κυρίων, γιὰ τόσο σοβαρὸ ζήτημα.

* * *

Στὴν ἱστορία ὅμως δὲν ἔμεινε ἡ μνήμη τῆς ἱερότητας αὐτῆς τῆς ἡμέρας, τῆς 5^{ης} Φεβρουαρίου, καὶ πιὸ εἰδικὰ αὐτῆς τοῦ 313. Ἐξέλιπε μαζὶ μὲ τὶς ἄλλες ἀφηρημένες ἱερὲς ἔννοιες τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας. Ἡ τελικὴ ἀπώλεια τῆς μνήμης τῆς ἡμερομηνίας τοῦ διατάγματος (ἢ τυπικὰ τῆς συμφωνίας) πού ὑπῆρξε σταθμὸς γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους εἶναι κάτι πού μπορεῖ νὰ δικαιολογηθεῖ. Ἐνδιαφέρει νὰ δοῦμε τοὺς ἐξῆς λόγους: 1)

Τὸ «ἔδικτο» δὲν θὰ πέρασε στὴν μνήμη ὄλων, ἰδίως τῶν κατοίκων τῆς Δύσεως, ὡς κάτι τὸ ἐξαιρετικό, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἐδῶ δὲν γίνονταν διωγμοί, ἐνῶ ἤδη εἶχε γίνει ἀποκατάσταση τῶν Χριστιανῶν. 2) Τὸ δεύτερο γεγονός (καὶ πιὸ ἐκκωφαντικό γιὰ τοὺς συγχρόνους), ὁ γάμος ἢ ἀρραβῶνας Λικινίου-Κωνσταντίας, τὸν ὁποῖο συγκράτησαν οἱ ἱστορικοὶ συγγραφεῖς, ἴσως ἐπισκίασε τὴν πολιτικὴ συμφωνία. 3) Γιὰ τὸ Ἀνατολικὸ ρωμαϊκὸ κράτος τῶν διαδόχων τοῦ Κωνσταντίνου κυρίως, ὅπου ἐγκαταστάθηκε ἡ αὐτοκρατορικὴ γραμματεία, μπορεῖ νὰ ὑποδηλώνει κάποιον εἶδος «λογοκρισίας» γιὰ τὴν ἱερὴ (στοὺς παγανιστὲς) ἡμέρα τῆς καπιτωλιανῆς Concordia. Τὴ στιγμή πού δύο σύγχρονοι συγγραφεῖς, ὁ Λακτάντιος καὶ ὁ Εὐσέβιος, καὶ οἱ δύο συνεργάτες καὶ σύμβουλοι τοῦ Κωνσταντίνου, δὲν τὴν ἀναφέρουν, φαίνεται νὰ θέλουν νὰ ἀποφύγουν τὴ διαιώνισή της. Ἡ χρησιμοποίηση τοῦ Δία καὶ τῆς Concordia πού μετροῦσε κυρίως στὰ μάτια τῶν πολυθεϊστῶν ἢ ὄσων ἦσαν μετριοπαθεῖς καὶ οὐδέτεροι, δὲν πρέπει νὰ εἶχε προκαλέσει ἐντύπωση στοὺς δύο παραπάνω Χριστιανοὺς συγγραφεῖς καὶ στοὺς ἀναγνώστες τους, ἂν δὲν τοὺς ἔδωσε ὄχληση· τὴ στιγμή πού ὁ Κωνσταντίνος ἐπέλαβε δηλαδὴ οὐσιαστικὰ ἐπικύρωσε τελευταῖος ὅ,τι εἶχαν ἤδη συνεργήσει οἱ Μαξιμίνος καὶ ὁ Μαξέντιος. Τὸ διάταγμα ἐπομένως γι' αὐτοὺς εἶναι ἀμφίβολο ἂν εἶχε τὴ σημασία πού τοῦ δίνουν οἱ σύγχρονοι ἱστορικοὶ ὡς οὐσιαστικὰ ἰδρυτικὸ ἔγγραφο τῆς ἐλεύθερης Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Μᾶλλον ἔδιναν σημασία στὸ ἔτος 312/13 ὡς χρόνο τερατισμοῦ μίας χρόνιας διένεξης, πού εἶχε ἐπιταθεῖ τὴν τελευταία δεκαετία. Μπροστὰ στὴν ἐνότητα τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἀφηρημένη ἀξία τῆς Concordia δὲν ἐνέπνεε, οὔτε ἡ ἐναλλακτικὴ μὴ θρησκευτικὴ-παγανιστικὴ πολιτικὴ τοῦ Κωνσταντίνου θὰ τοὺς ἐνθουσίαζε ιδιαίτερα, ἂν δὲν τὴν θεωροῦσαν ξεπερασμένη. Τὸ ἴδιο συνέβη μὲ τὶς γιορτὲς ἰδρύσεως τῆς πρώτης χριστιανικῆς πρωτεύουσας, τῆς πόλης τοῦ Κωνσταντίνου, πού θεμελιώθηκε καὶ ἐγκαινιάστηκε σὲ ἡμέρες ρωμαϊκῶν γιορτῶν τῶν Ρωμαίων προγόνων (8 Νοεμβρίου 324 στὴ γιορτὴ Mundus Patet καὶ 11 Μαΐου 330 στὴ γιορτὴ Lemuria)⁸⁷, ὅπως καὶ τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως τῆς Ἱερου-

87. ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ ΣΤ., «Οἱ Ψυχὲς τῶν Προγόνων», ὁ.π. ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ ΣΤ., «Ἡ Ἀνθοῦσα σπῆλη τοῦ Μ. Κωνσταντίνου», ὁ.π.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ DAGRON G., *La naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Presses Universitaires de France, Paris 1974, 337, σμ. 3

σαλήμ-Αιλίας Καπιτωλίνας στις 13 Σεπ. 335 (βλ. πιο πάνω), πού συνέπεσε με την ἐπέτειο τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ τοῦ Καπιτωλίνου Διὸς (13 Σεπ. 509 π.Χ.). Σύντομα καὶ οἱ δύο αὐτὲς τρανταχτὲς περιπτώσεις θὰ περιέπιπταν στὴ λήθη ἀπὸ τὸν ἐξοβελισμό τοῦ μὴ χριστιανικοῦ στοιχείου των καὶ δὲν εἶχαν καμιά ἀξιοποίηση οὔτε πολιτικά οὔτε θεολογικά ἀπὸ τὸ Βυζάντιο. Εἶχε ξεπερασθεῖ πιά ἡ προσοδευτικὴ λογικὴ τῆς περιόδου 312-313. Τὸ μετακωντανίνειο κράτος δὲν φαίνεται νὰ ἐνδιαφερόταν νὰ συντηρεῖ τέτοιου εἴδους «λεπτομέρειες» οὔτε κὰν γιὰ τὴν ἰδρυτικὴ ἡμέρα τῆς πρωτεύουσάς του. Πόσο μᾶλλον θὰ ἐνδιαφέρονταν τὰ διοικητικὰ πράγματα τῆς Ἐκκλησίας! Ἡ Ὁμόνοια ἀπαιτεῖ πλουραλισμό, καὶ τέτοιο στοιχεῖο δὲν ὑπολογίζοταν μετὰ τὸν Κωνσταντῖνο ὡς ἀφρηγία δυναμικῆς ἐξελίξεων.

Ἡ ἡμέρα τῆς συμφωνίας τοῦ Μεδιολάνου δὲν ἔμεινε γνωστή. Μᾶς ἔχει μείνει ὅμως μὲ τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα ἡ λογικὴ τοῦ μηχανισμοῦ ὀργάνωσης τέτοιων ἐκδηλώσεων τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς. Ἡ γραμματεία τοῦ Κωνσταντίνου, ὅπως καὶ τοῦ Λικινίου, γυρεύοντας τὸ κατάλληλο timing γιὰ νὰ στηρίξει τὴν προβολὴ τοῦ ἡγέτη τους δὲν εἶχε παρὰ νὰ διαλέξει τὴν 5^η Φεβρουαρίου τῆς πρώτης χρονιᾶς πού οἱ δύο ἡγέτες ἔμειναν μόνοι στὸ ἀπέραντο ρωμαϊκὸ κράτος.

ἀπλῶς ἀναφέρει ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ γιορτὴ τῆς 11^{ης} Μαΐου μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀνάγει σὲ μία γιορτὴ ἀνθήσεως (floraison) (μᾶλλον ἐννοεῖ τὴ σχέση νεκρῶν καὶ βλαστήσεως πού εἶναι οἰκουμενικὴ ἀντίληψη). Ὁ BARNES T.D., *Constantine and Eusebius*, 222, θεωρεῖ ὅτι τὸ ἐπίσημο τῆς ἡμέρας εἶναι ἡ ἑορτὴ τοῦ ἁγίου Μωκίου. Βλ. καὶ ODAHE CH.M., *Constantine and the Christian Empire*, Routledge, London - New York 2004, 243. Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς προσπάθειας πού ἐπιχειρεῖτο, νὰ κτισθεῖ μία νέα πρωτεύουσα.

STAVROS GOULOULIS

WAS THE FEAST OF CONCORDIA (5 FEB.) THE EXACT DAY
WHEN THE EDICT OF MILAN WAS ISSUED?
(DIPLOMATIC PRACTICES OF A POLITICAL-RELIGIOUS
TRADITION)

If really the emperor Constantine had met Licinius in Mediolanum/Milan in the beginning of February (313) -as it is accepted by the greater number of the historians-, simultaneously celebrating the wedding (or engagement) of his sister with his co-emperor, he had not more to do either the treaty with him or the subscription the edict of religious tolerance in an important day: the feast of Capitoline Concordia (5 Feb.), a familiar-connubial deity as well as tribal-political of the republican and imperial Rome. It is known from the work of Theonnestos (*Hippiatrica Berolinensia* 34.12) that Licinius departed from Carnuntum to complete a frenzied hiding under snowy weather to Mediolanum about the beginning of February. The same act did Julian in 362, 4 Feb., when he issued an homologous edict, related to the rights of the polytheists. In this case Concordia according to an old roman tradition for the political peace brought a ritual solution to the civil kind of war, the persecutions against Christians, which had started ten years ago, from 303, 23 February. The first step of the peace was the liberty of the roman people, when Maxentius was defeated in the Mulvian bridge (312, 28 October, the day of the anniversary of his Lustrum) and afterwards in Mediolanum, in a similar day, that is 313, 5 February. It is obvious that, if Constantine made or accepted war in the anniversary of his enemy, he could more easy to do a peaceful deed. This suggestion about the exact day which changed the roman world -and because of that event must be important-, is not difficult to be accepted, if we consider the logic of the imperial secretariat, which selected analogous days, for the necessary imperial propaganda. So, we believe that there was a specific use of the religious-national tradition of the Romans, when feasts with a special symbolic meaning and reference are renovated in their dynamic by the Romans in order to take new decisions, to legislate new laws etc. The two emperors of East and West in Milan had to take a great decision to stop the persecutions. This is the

reason why it was happened in a very important day, as it was similar importance the starting of the persecutions (23 February 303, the day of the feast of Terminalia) as well as the official close of the persecutions (313, 13 June, in the Idus Junii, a day belonging to the honour of Jupiter; or, in the case of emperor Galerius who stopped his persecution in 311, 30 April, the day of Floralia and contemporaneously his Lustrum. The same logic is pick up in the civil policy of Augustus, which dedicated temples, or made public events in the days of the anniversaries of his family. Also, Constantine will imitate it later in the case of the consecration of Constantinople (324, 8 Nov., in the feast of Mundus Patet), or in the foundation (330, 11 May, the day of Lemuria), both being feasts of the Dead, and also in the case of the church of Resurrection in Jerusalem which was dedicated in 335, 13 September, the day of Idus Septembris and the dedication of Jupiter in Capitolium. This practice was a kind of the ritual upon the political praxis of a Roman leader, but in the case of Constantine, who practiced a neutral religious policy -in Milan's edict even the same God of the Christians officially was a simple divinitas-, avoiding the sacrifices and even the Ludi Saeculares, or using representational artistic forms with symbolic meaning. Besides of the happy end of the persecutions, the same Concordia as familiar day coincided with the consecutive marriage of Constantines sister with Licinius (in any case not in 5th of February, because it was forbidden to do marriages in such a day) the first between the families of the Tetrarchs, in order to be the roman state under the supervision of two relative by marriage families. The next step of Constantines policy after 324 was to bring the state affairs under the authority of one family, his own family.

The historical importance of the agreement of such a day with symbolic meaning would be intermediary to a new world which would by-pass the religious paganism with the new use of a few traditional roman virtues as Libertas (28 October 312) and Concordia, for a more united roman state - from 297/98 united with a unique administrative system of c. 100 provinces- and also from 1st September 312, with a united financial system, that is of indictiones. That is why Concordia was an emblematic political idea in the mind of Constantine, but obviously in the members of his secretariat.